

چاپکرنا پەرتووکی ب زمانی عەرەبی ل ئەوروپا 1475-1710

کاروان صالح ومیسی *

پشکا میژوو، کۆلیژا زانستین مروّقایه تی، زانکۆبا زاخۆ، کوردستان- عێراق.

تاریخ الاستلام: 2024/05 تاریخ القبول: 2024/07 تاریخ النشر: 2024/12 <https://doi.org/10.26436/hjuoz.2024.12.4.1450>

پوخته:

ئەف ماومەیی دئەفئە فەمکۆلینیدا لدۆر چاپکرنا و وەرگێرنا پەرتووکی ب زمانی عەرەبی ل ئەوروپا (1475-1710) ئەف هایتە دەست نیشانکرنا ب "قۆناغەک گرنگ و دەستپێکی" یا چاپکرنا پەرتووکی ب زمانی عەرەبی ل ئەوروپا هایتە نیاسین، لەورا فەمکۆلین هایتە تەرخانکرنا ژبو شروّفەمکەرنا هویر ل دۆر پروسسێسا چاپکرنا پەرتووکی ب زمانی عەرەبی یاکو نەفسینا زمانی عەرەبی بئ قۆرئانی و ریزمانا عەرەبی ل ئەوروپا بخۆفە دگریت. ئەف بابەتە تارادەکی زۆر هایتە پشت گو هافیتن و ژنافەندین زانستی بین کوردی بئ بەر بوویه، لەورا ئەف فەمکۆلینە بزاقی دکەت، کۆ هەندەک پێشەچوونین دیرۆکی و هەلسەنگاندنن نو، دئەفئە بیافیدا دیار بکەت، گرنگیەک تاییەت ب ژیدەرین ئەفئە پروسسێسا چاپکرنا، جۆرئ چاپکرنا و گرنگیەن دی بین سەرکی هایتە دان. ئەف فەمکۆلینە ب ژیدەر و راپۆرتین دەستپێکی بین ئینگلیزی هایتە خەملاندن. ئارمانج ژ ئەفئە فەمکۆلینئ ئەو رۆنکرنا ب دەت سەر گرنگترین ئەوان پەرتووکی ب پیت و زمانی عەرەبی بین ل ئەوروپا هایتە چاپکرنا و ئارمانجا ئەوروپیان ژ چاپکرنا ئەفان جۆرە پەرتووکان چ بوو، چونکی پتیریا ئەوان پەرتووکی ئەوروپیان دوهشاندن گریدایی پەرتووکی نایینی و ریزمانا عەرەبی بوون. ئەف چەندە مزارین گرنگ دەننەتە بەرچافین خۆنەرنا کا بۆچی ئەوروپیان دەستپێشخەر بووینە دەرگێران و چاپکرنا پەرتووکی ب زمانی عەرەبی. لدۆیف ئەفئە بنەمای ئەف فەمکۆلینە هەم ل دەت بەر سقان چەند پرسیارین گرنگ بین ب مزارین ئەفئە فەمکۆلینئ فە گریدایی مینا بۆچی ئەوروپیان بەرئخۆدایە چاپکرنا و وەرگێران پەرتووکی ب زمانی عەرەبی؟، ئایە ئەو پەرتووکی ئەوان چاپ دکرنا گریدایی چ مزار و بابەت بوون؟، ئایە مەبەستا ئەوروپیان مفا وەرگرتن بۆ ژ ئەوان پەرتووکان یان رەخنەگرتن بۆ ل نایینی ئیسلامی و زمانی عەرەبی؟ ئایە چاپکرنا و وەرگێران ئەفان پەرتووکی عەرەبی چ کارتیکرنا ل سەر هزرا هشیاریا عەرەبان هەبوو؟

پەفئەن گرنگ: زمانی عەرەبی، قۆرئان، چاپەمەنی، ئیتالیا، ئەسپانیا، فەرەنسا، هۆلەندا، ئەلمانیا

پێشەکی

نایینی بین مەسیحی وەک هیزا "نایمیرین چاپی Printing Machine"، بەرئخۆدابوو وەرگێران و چاپکرنا ژیدەرین ب زمانی عەرەبی، ب شێوەیەکی گشتی ریزمانا عەرەبی و ب تاییەتی پەرتووکی گریدایی قۆرئانا و شروّفەمکەرنا ئەوئ فە. ژ بەر هەندئ دئ بینن ب سەرئکێشی فە، دئەفئە ماومیدا وەک جۆرەکی هەفرکی دناقەرا وەلاتین ئەوروپیدا دەربارەیی چاپکرنا پەرتووکی ب زمانی عەرەبی پەیدابوو، ب تاییەتی ل ئیتالیا، فەرەنسا، هۆلەندا، ئەسپانیا، سوید، بەلجیکا و ئەلمانیا دا و چەندین چاپین ریزمانا زمانی عەرەبی و قۆرئانی هانتە چاپکرنا و هەورەسا بۆ سەر زمانین دی بین ئەوروپی هانتە وەرگێران.

ئیک ژ ئەگەرن پەیدابوونا هزرا هشیاریا عەرەبی ئەف پەرتووکه بوون و ژ فەریژا ئەفئە چەندئ، گرنگیا هەلیژارتنا ئەفئە بابەتی دیار دیت، چونکی دئەفئە ماومیدا

زمانی عەرەبی و پەرتووکی ب زمانی عەرەبی ژلای زانیین موسلمانان و نەموسلمانە واته کیم نەتەوین دناق جیهانا ئیسلامی دا دژین و گروپین نایینی بین هاتین نەفسین، هەورەسا ئەو کەسایەتین رۆژنافایی بین هاتین دناق جیهانا ئیسلامی دا بین کارین جودا جودا ئەنجامداین و ژیدەرین عەرەبی خواندن، سەرئکێشی زانا و رۆژەلاتناسیین ئەوروپی بەووبری و کویری راکێشا بوو، ئەف سەرئکێشانا ئەوان دزفیت بۆ ئەوان پێزانین دئەفان ژیدەرنا دەر بارەیی دیرۆک، جفاک، دابوونەریت، سیاسەت، سیستەمی کارگری و ب تاییەتی نایینی هاتین. چونکی ل ئەفئە دەمیدا وەلاتین ئەوروپی زۆر پیدئە ب ئەفان جۆرە ژیدەرنا بوون، ژ بەرکۆ پێزاننن دناق ئەفان ژیدەرنا دا هایتن دناق ئەوروپاندا زۆر کیم بوون یان هەر نەبوون. لەورا دئ بینن دئەفئە ماومیدا زانا و کەسایەتین

*فەمکۆلەرئ بەرپرس.

پهرووکی بزمانی عصره بی ل وه لاتین دی بین نهرووی، ب تاییهتی گرنکیه کا زور ب نهمپانیا هاتیه دان، چونکی ل نهوی دمیدا نهمپانیا سیاسه تهک جودا بهرامبری پهرووکی بزمانی عصره بی بکارهینا بوو. د تهوری خو بی شهشی، فهکولین روونکرنا ددهت سهر رولی چاپکر و به لاکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی دپنشه برنا هزارا هشاریا عصره بی دا. دووماهیا فهکولینی روونکرنا ددهت سهر نهوان دهر نهجامان بین فهکولین گه هشتی.

ژلایهکی دیقه، دچوارچوقی نفیسینا نهقی فهکولینیدا هندک ناریشه کهفتیون دریکا نهجامداتا فهکولینیدا، ب تاییهتی لنگه ریبا ژیدهرین دهستیکی وهک دهستقیس و نهرشیقی گؤفاران و نامین زانستی و بدهستقه هینانا نهوان سهخت بوو، چونکی نهف ژیدهره زور گرنک و هسنتیار بوو ژبو فهکولینی و مرگزارا نهوان ومختهکی زیده دقیا داکو ب بابهت ب ساحله می و تیروتسهلی بهینه نفیسین، ههر چه ابیت ل دووماهی هندک ژیدهرین گرنک گریدایی بابته هاتنه و مرگزاران و مفایهک زیده گه هاندیه بابته، دوو دهستقیسین رهسین بین بزمانی عصره بی وهک دهستقیسی دومینیوس جرمانوس (Dominicus Germanus) کارین دهستیکی بین ب عصره بی هاتین چاپکرن فهرهنگا زمانین ههمه جور عصره بی- لاتینی (Early Arabic printed works, the polyglot Treasures of Rare Book Division, Arabic-Italian-Latin dictionary) و دهستقیسی هینری هوارد (Henry Howard) نهلیف و بیبا عصره بی خواندنا عصره بی د رینسانسا نهرووی دا 1624-1505 (The) - Alphabetum Arabicum. In *Learning Arabic in Renaissance Europe (1505-1624)* هاتینه چاپکرن نهقی فهکولینی هاتینه بکارهینان.

ههروسا دکتور نامی روبر چی (چاپکرنا عصره بی ل مالتا 1825-1845: میژوو و جهی نهوی دپنشه برنا رهوشه نیری چاپه منیی دا دناف عصره بین روژه هالاتا ناقرین دا *Arabic printing in Malta 1825-1845: Its history and its place in the development of print culture in the Arab Middle East*). سهره رای هندئ بابته بین نهوی بهسکرین پتر گریدایی چاپه منیا دناف وه لاتین عصره بی دایه، بهلی دناف بابته بین خودا ب کورتی باسی چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل نهرووی ب گشتی کرینه.

ههروسا نهقی فهکولینی مفا ژ هندک گؤفاران وهک میلا نوتس (MELA Notes) دیتیه، کو ماریبیت عطا الله (Mariette Atallah) بابته تهک لدور (چاپکرنا دهستیکی یا عصره بی ل نهرووی *Early Arabic Printing in Europe*) به لاکرکیه، ناقری هندک بیزانین کورت ل دور چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل نهرووی دایه دیارکر، ههژی به بیژین، چونکی بابته نوی به و بیزانین لدور نهقی بابته ب زمانی عصره بی نهگه ههین ژی بهر دهست نین. لهورا بو نفیسینا نهقی فهکولینی بنتی پشت بهست ل سهر ژیدهرین بزمانی نینگلیزی مینا پهرووکی لدهستیکی بزمانی عصره بی هاتینه

عصره بیان روله کی گرنک دپنشه اندانا لایه مان دا ب نهروویان ههبوو، نهف روله ب شیومیهک روون و ناشکرا هاتیه نیشان و نهف روله بو نهگه وه لاتین نهرووی بهریخو بدهن ژیدهرین بزمانی عصره بی. لهورا نهف ماومیه ب قوناغا دهستیکی و گرنکترین قوناغ ژ قوناغین بهریخودانا نهروویان ب ژیدهرین عصره بی بو چاپکر و مرگزاران دناف نهروویا دهینه نیاسین. ههروسا د نهقی ماومیدا هه وه لاتیه کی نهرووی بو گرنکی و بهر ژومودینن خو بین تاییهت ژیدهرین بزمانی عصره بی چاپکرینه و مرگزارینه سهر زمانین خو. دههمان دمدا، گرنکیا نهقی بابته دزقریت بو نهوی سیاسه تا توندا هندک وه لاتین نهرووی، ب تاییهتی نهمپانیا بهرامبری زمانی عصره بی و ژیدهرین عصره بی بکارهینایی و فاکتهرین بووینه نهگه نهو پالادین بو بکارهینانا پهرووکی بزمانی عصره بی د زانکوین خو دابوو.

نارمانج ژ ههلیزارتا نهقی بابته نهوه، کو شروفه کرنهکا زانستی ل سهر پرؤسیسیا چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل وه لاتین نهرووی، کارتیکرنا زمانی عصره بی ل سهر زانانین نهرووی، بهرهمین بزمانی عصره بی هاتیه چاپکر و بکارهینانا نهفان بهرهمان دنافندین زانستی بین نهروویا و دهرفه نهروویا دا، ههروسا دیارکرنا نارمانجین نهروویان ژ چاپکر و مرگزارا پهرووکی بزمانی عصره بی دناف جهرگی وه لاتین نهروویا، دیسان خو یاکرنا ههلیوستی نافندین زانستی و حکومی بین نهرووی ژ نهفان جوره ژیدهران. چونکی ل نهقی دهمی هندک وه لاتین نهرووی وهک مهترسیهک هسنتیار بهریخودابوو ههبوونا ژیدهرین بزمانی عصره بی دنافخو دا وهک نهمپانیا و هندک وه لاتان وهک پینشه کفتهک ژبو مفا و مرگرتتی بهریخودابوو ههبوونا ژیدهرین بزمانی عصره بی دنافخو دا وهک نهمپانیا و هوله ندا.

نهف فهکولینه ژ پینشه کیه کی، دهرزینک و شهش تهوران و دهر نهجامان پیک هاتیه. دپنشه کییا خودا نامازئ ب کورتیه کی لدور بابته، گرنکی، نارمانج، ناریشه، ژیدهر و ریزا فهکولینی یا دقئ فهکولینی دا هاتیه بکارهینان ددهت. دهرزینکا فهکولینی روونکرنا ددهت سهر چاپکرنا پهرووکی دهستیکی بین بزمانی عصره بی ل نهروویان هاتینه چاپکر. تهوری نیکی بی فهکولینی بهحس چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل نیالیا و گرنکیا چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل نهقی وه لاتیه دکته. دریزه هیدانا خو لدور پرؤسیسیا چاپکرنی دناف جهرگی نهروویا دا، د تهوری خو بی دوویدا، نهف فهکولینه شروفه کرنا ددهت سهر پرؤسیسیا چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل فهرنسا هاتینه چاپکر. تهوری سین بی فهکولینی، روونکرنا ل سهر ههلسهنگاندن و پرؤسیسیا چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل هوله ندا دهاتنه چاپکر و نارمانجین نهوان ددهت. تهوری چواری بی فهکولینی شروفه کرنی ل سهر چاپکرنا پهرووکی بزمانی عصره بی ل نهمپانیا و سوید ددهت، دیسان مهسنتین نهوان ژ چاپکرنی دیار دکته. تهوری پینچ بی فهکولینی، شیکارک هور ددهت سهر پرؤسیسیا چاپکرنا

دناقیهرا سالین 301-400ئ زاینی، چاپکرنا ب چاپخانهیین داری ل سمر قوماشی ل مسری ل سمر دهمی رومانیان دیار بیو، چاپکرنا ب داری ب عمرهیی دگوتئی تارشئی عمرهیی (Arabic Tarsh) واته داخوازا عمرهیی، ب ئینگلیزی (Engraved block)، ئەف جورئ نقیسینی ل سالین 801تا 1000 زاینی، ژلایی مسریین کەشئ فه بؤ نفیژ و رسکان هاتیبون پیششهرن، هندهک بهلگهنامه نامژه بهندئ دهن، کو چاپکرنا ب پارچین دارییی بین مادهین نهدار دهاتته دروستکرنا، دبیت ژ رصاصی، تهقتئی یان زیفی هاتبن دروستکرنا (Bulliet, 1987,247).

هەرچهوابت، تهکنیکا چهوانیا دروستکرنا ئەفان جوره لاپهران نههاتیبه دروستکرنا، ههروسا ئەفان جوره نقیسینا کارتیکرنا زور لاواز و بچویک ل سمر مللهتین دوویری جیهانا ئیسلامی کریهه. هەرچهوابت، ئهرووی لئور چاپکرنا ب پارچهین داری ژ مؤسلمانان فیر بیوون، ب تایهیتی بؤ نقیسینا سمر قوماشی، شئوازی بکارهینانا مادهیین چاپکرنا ب داران ل ئهروویا هیشتا نههاتیبو دیارکرنا، پشتی هینگئ چاپکرنا ب داران ل جیهانا ئیسلامی یا ناقهراست ئاسیا هایته دوویرکرنا، ب تایهیتی پشتی جورین نامیرین چاپی بین جورئ پهقیین لیقنکه (الحروف المتحرکه Movable type of printing) (6) ل ئهروویا هایته داهینان (Gunaratne, 2001,462; Roper, 1988,10)

بهری بچین دناق بابیتی دا، پندقییه کورتیهک دیرۆکی لئور چاپکرنا بزمانی عمرهیی ب شئوهیهکی گشتی و چهوانیا جوداهیا وان دگهل چاپهمنیا ئهروویا دیار بکهن سهرهراي هندئ چاپهمنیا رۆژه لاتناسیا ئهرووی لئور پهتووکیین بزمانی عمرهیی ل سالین 1500ئ دهستپیکر بوو، بهلی پروسا چاپکرنا پهتووکیین بزمانی عمرهیی و هارنهر بوو، تا دووماهیا چهرخی 18ئ و دهستپیکنا چهرخی ئوزدئ، سهر ژنوی چاپکرنا پهتووکیین بزمانی عمرهیی بو ستراتیژییهک نوی دپنشهسازیا پهتووکان ل جهین وهک ئهروویا، ببورینا ومختهکی زور کیم ژ داهینا چاپهمنیا جورئ پهقیین لیقنکه ل ئهروویا، زاناین ئهرووی گرنگی و بایهخ ب دهستقیس و نقیسینا جورین دی بین دهست نقیسان و شروفهکرنا وان دابوون (Hala Auji, 2017).

ههژی یه بیژین ماموستاین زمانی عمرهیی یان ئه کهسین ئهرووی بین خو قیری زمانی عمرهیی کری و ئەف زمانه بیاشی دزانی نهخاسه رۆژه لاتناسان رولهکی گرنگ دبزاقا چاپکرنا پهتووکیین زمانی عمرهیی ل ئهروویا دا گیرایه و ب سهدان ژیدهیین عمرهیی وهرگیرانه سهر زمانین ئهرووی. ئەف نهتشتهکی سهرنجراکیشه و بهروفاژی تشتهکی زور ناسایی یه، چونکی ههر ئەف کس بوون ژیدهیین عمرهیی برین ئهروویا، فمکولین لسه نهجام داین و وهرگیراین سهر زمانین ئهرووی ههروسا پتریا ئهوان وان، سمینار ل

چاپکرنا وگوفاران هاتیبه بهستن و هندهک ژیدهر بتئی بؤ روونکرنا پهروانزانا هاتیبه بکارهینان. مهرم ژههلیزارتتا ئهوان فهدیتنا هندهک هزرین نوی نه لئور بابیتی.

ریبازا دهنقی فمکولینی دا هاتیبه بکارهینان، ریبازا شروفهکرنا چهندابهیتی و سالوخهدانا میژووئ یه، ژبهکو ئەف جوره ریبازه بدورستی ل سهر فی بابیتی دگونجیت، چونکی بابیت گریدایی چاپکرنا پهتووکیین بزمانی عمرهیی یه و ئەف ژیدهیین بزمانی عمرهیی دناق ریزمکا دیارا وه لاتین ئهرووی دا هاتیبه چاپکرنا و ههر ئیکی لدویف بهرژههندیین خو سهرهدری دگهل دا کری یه و ژلایهکی فه دبیت مهبهستا وان دچوارچوفهکی سنودارکری دا بیت و ژلایهکی فه دبیت ئارمانجین نهینی بغان جوره ژیدهران ههین. ههروسا دهمکولینی دا چاپکرنا پهتووکیین بزمانی عمرهیی دناق ریزمکه دهولمتین ئهرووی دا هاتیبه دهست نیشانکرنا. ژبههندئ ئەف ریبازه بهویری دیچوونا نهگهرین ل پشت چاپکرنا ژیدهیین بزمانی عمرهیی ل ئهروویا دکمت، ههروسا دویفچوونا هملوئیتسی دهولمتین ئهرووی بهرامبهری ئەفان ژیدهران دکمت و دیار دکمت چهوا وه لاتین ئهرووی بهریخودایه ئەفی پروسیسی.

دهرازینک

ب شئوهیهکی رون یا ئاشکهرايه ل چهرخین بۆری چاپکرنا پهتووکیین عمرهیی ل کیشوهی ئهروویا دچهندین قوناغاین ژ ئیک جودا بۆرینه (انطونیوس، 1987، 71-80)، چهندین ئارمانج و پالدهرین ژ ئیک جودا بؤ ئەفی پروسیسا دوویر و دریز ههبوینه، ههروسا چاپکرنا پهتووکیین عمرهیی ل ئهروویا گریدایی لاپهر (1)، بهرمفانیکرنا مهسیحیت (2) و پهیداوونا هزرا داگیرکاری (3) و پیشکهفتنا رۆژه لاتناسی (4) و سیستهمی ریکخستنا دهسته لاتداران (5) بوو (Steinberg, 2017,20). با روون و ئاشکهرايه ئەگهر لاپهر ل ئهروویا نههاتبان دورستکرنا چاپهمنی ل ئهروویا دهرنهدکهفت، ههروسا ئەگهر داگیرکاریا ئهرووی ب شئواز و جورین جودا جودا پهیدانهبا، دهلیفه بؤ مهسیحیهتا ریکخستی نهدهاتنه پیش، دههمان دهم دا، هاتیبه گوتن ئەگهر ئهروویان کار ب پنشهسازیا لاپهرین مؤسلمانان ئهون بؤ ماوی 7 چهرخان پنشهسازی ل سهرمهقند، بهغدا، دیمهشق، قاهره، فاس کونترۆلکرین نهکران نهدگههشنته هونهرئ چاپهمنی، ئهروویا لاپهران ل بازارین ئیسلامی دهلیفه بؤ بارزگانان ئینانه پیش و بقئ چهندئ پنشهسازیا لاپهران بؤ رۆژه لات و رۆژنآفایی جیهانی هاته بهلافکرنا (Yakubovych, 2017,56). لهورا دئ بین، ریزمکه دیارا هزرقان و زاناین رۆژه لاتی ب ریزمکه ئیکگرتی ئەفی ماوهیی ب خهلهکا جههوهری یا رۆژنآفی کرن دهنه نیاسین و ئەف چهنده بوویه پالدهر هزرقانین عمره ب پشتهفانیا هزروبیرین رهوشهنبیری، دابوونهریت و هزرین سیاسی بین ئیسلامی ب دزی رۆژنآفایی بکهن (Auji, 2016,3).

زانکوین ئهروپی لدر زمان و کهلترئ روزههلاتی گوتیوون (Ghobrial, 2017,310)

ب سمرنجراکیشی فه، نیکهمین پرتووکا بزمانین روزههلاتی ل ئهروپا هاتیه چاپکرن پرتووکین ئایینی بوون. ل سال 1514ئ، نیکهمین پرتووکا بزمانی عهرهبی ل سمر شیزوای جوری پهرین لیفتکمر هاتیه چاپکرن، پرتووکهکا ئایینی یا لژیر ناکی نغیزین سماعی لدویف بنهماین کهنیسیا لیتورجیا یا ئهسکههدری (صلاة السواعی بحسب طقس کنیسه الاسکریدیه The Prayers of the Hours According to the Liturgy of the Church of Alexandria)، ئهف پرتووکا ل فانو ل نیتالیا هاتبوو چاپکرن. چاپخانهیا فانو ژلای (پاپا جولیوسی دووئ 1513-1443) (Pope Julius II)، فه هاتبوو دروستکرن (Krek, 1977,11; Rilke, 2011, 3). ئهف پرتووکا ژ (120) لاپهران پیک دهنت، نغیسینا ئهوی ب حوبرئ رهسه، نیشان و هیمازین ئهوی ب ب رنگی سور هاتینه دیارکرن، ههروهسا نهه لاپهرین ئهوی ب لاپهرین دارایی هاتینه دهست نیشانکرن، کو پینچ ژ ب رنگی سپی نه، کو ژ ریز، هیمازین نههه زیاری ب شیزوای گول و بهلگان و پاشی هیمازین نغیسینا قورنائی و دهستنغیسین روزههلاتناسان ب تاییهتی ل سمر سنورین لاپهران. ئهف سنوره ژ نیک چاپین دهستپیکیی بین ریکخستی و خهملاندی هاتینه خهملاندن و همر چوار لایین لاپهران، ب ئهفی رنگی هاتینه خهملاندن و کارتیکرنا نهخشین سمر دهمی رینسانسا ئهروپی پیقه دیارن (HITTI, 1945,5; Krek, 1979, 203-212).

ههژی یه بیژین کوپینن ئهفی پرتووکا بین ل پرتووکاخانا زانکویا پرینستون (Princeton University) و پرتووکاخانهیا بودلیان (Bodleian Library) ل ئوکسفورد (Oxford)، ههروهسا بتئی سی کوپین وئ نیک ل پرتووکاخانهیا ئهستینس (Estense Library) ل مودینا (Modena)، یا دووئ ل پرتووکاخانهیا میدیچی (Medici Library) ل فلورنس و یاسی یال پرتووکاخانهیا نهمبروسیانا (Ambrosiana Library) ل میلان (Milan) ل نیتالیا بین ههین. نارمانجا سهرمکی ژ چاپکرن ئهفی پرتووکا بو بهلافکرنا هزرین ئایینی مهسیحی بین روزههلاتی بو ناف مهسیحین سوریا و لبنانی بو، ئهف پرتووکا ب تهمامی ب زمانی عهرهبی و بجوری چاپا مرمهری هاتیه وماندن (HITTI, 1945,5).

پرتووکا دووئ یا ب زمانی عهرهبی، یونانی، ئاشوری دگل و مرگیرانا لاتینی هاتیه چاپکرن، پرتووکا مزامیر (The Book of Psalms) یا زمانقانی نیتالیا (نوگستینو جوستینانی Agostino 1536-1470) ل نیتالیا ل سمر داخووا پاشایی فرهنسا (فرنسواپی نیک Giustiniani) بو، ئهف پرتووکا ل سال 1516ئ ل جینوا ل نیتالیا ل سمر داخووا پاشایی فرهنسا (فرنسواپی نیک François I 1547-1494) هاتبوو چاپکرن (Roper, 1988,11). ب ئهفی رنگی ب شیوهیهکی ئاشکرا خویا دبیت

ئهفان همر دوو پرتووکان رنگههدهانهکا کاریگهر ل نیتالیا ههبوو، خهلی ب تاییهتی چینا رهوشهنبیران ب پرتووکهکا گرنگ و پری بایهخ دابوو نیاسین. پشتی بهلافیونا ئهفی پرتووکا ئیدی کهسایهتین ئایینی دقا خو فیری زمانی عهرهبی بکن، داکو جوداهیا دناقیهرا ئایینی ئیسلامی و مهسیحیهتی بزانت. ههروهسا دقا فیری کهلترئ و دابوو نهریتین مؤسلمانان بهن و مفایی بخو ژ بیاقین وان بین زانستی وهرگرن.

پشتی بۆرینا ومختهکی کیم ژ دروستکرن و دامهزراندنا چاپخانهیا عهرهبی ل وهلاتین دی بین ئهروپی، یا ژ همیان بناف و دهنگتر، ئهو بو یا هاتیه دروستکرن ژلایین زانا و روزههلاتناسی هولهندی (توماس ئیرپینوس 1584-1624 Thomas Erpenius) ل باژیرئ لیدن (Leiden City) ل وهلاتی هولهندا بوو. دئهفی چاپخانهی دا توماس ئیرپینوسی پرتووکین بزمانی عهرهبی بین عملانی، ریزمان، سیاسی و میژووی، ئهوی و بو فیرکرنی بکاردهینان چاپ دکرن (Vrolijk, 2017,26). ب ئهفی رنگی ب رونی دیار دبیت، ل ئهفیرئ نارمانجا سهرمکیا ناقری ئهو بو ب تیروتهسلی ههمی لایهین گریدایی ژیار و کهتورئ ئیسلامی و جیهانا عهرهبی بو قوتابی و جفاکی هولهندی دیار بکهت، داکو ب رونی و ئاشکرای پیزانین لدر ئیسلامی و عهرهبا ههین. ژلایهکی دیقه، ل سال 1530ئ، بو نیکهمین جار قورئان ل باژیرئ فنیس (Vinci city) ل وهلاتی نیتالیا هاتبوو چاپکرن. ههروهسا ل سال 1632ئ، پینشیا و تیبینین زانان ئیسلامی وهک (أبو یعلی البیضاوی 1286-1292)، (الزمخسری 1075-1144) و (سیوطی 1445-1505) ل بادوفا ل نیتالیا ژلای قهشئ کاتولیکی و زانا لوپس (لودوفیکو 1612-1700) یی مارکسی فه هاتبوون چاپکرن. (Aqeel, 2009,12).

ههژی یه بیژین نشتی دیار تانوکا ئهوه، کو بتئی دوو کارین دهستپیکیی بین نامازه ب نغیسین عهرهبی داین بهردهستن، نیکه دهست نغیسه هاتیه نغیسین ژلای (برنهارد فون بریدینباغ بیریریناتیو Bernhard von Breydenbach's Peregrinatio 1440-1497)، ل سال 1486، ل تیران سکانکاتم ژلای هونهرمهاندئ شیوهکار (نهرارد روبش Erhard Roish) ل ماینز (Mines) ب شیزوای قهذین داری هاتبوو چاپکرن. ئهفه نه دهستنغیس بوو، بهرۆقازی شروقهکرهک لدر چوانیا بکارهینانا پیتین عهرهبی بوو. ههروهسا نیک ژ وان خشتی ئهلیف و بییا زمانی عهرهبی دگل ناقین ئهوان ب پیتین رومانی یه بهلی ئهف پیتین دئهفی خشتهدا گهلهک نهریک و پیک و ریکخستی نه، ب تاییهتی کوژین وان، دبیت خواندهقان زهمهتهکا زور پیقه بیته تاکو تیبیگههیت و بهلی پرتووکا ب شیوهیهکی گشتی یا گونجابه (Kampman, 2011,21).

نیک ژ نهگهرین و مرگیران و چاپکرنا پرتووکین
عهره‌بی بۆ سهر زمانین نهروپی دزفریت بۆ فیانا
روژه‌لاتناسان ژبو شروقه‌کرنا قورنائی و دابوونه‌ریتین
عهره‌بان دا پیزانینان ب میلیه‌تین خو فه گوهریزن واته نهوان دقیا
پیزانینان دروست دهرباره‌ی قورنائی و زمانئ عهره‌بی هه‌ین.
هه‌روسا نهگهرمکئ دی یئ نهروپی پالداین چاپکرنا
پرتووکین بزمانئ عهره‌بی دزفریت بۆ دابوونه‌ریت و
هونه‌رئ هه‌فچه‌رخ یئ چاپه‌مهنی و نقیسه‌ران کۆ روله‌کئ
گرنگ ده‌فئ پرسئ دا هه‌بوو و بخو بازارگانی پیدکرنا
(Patton, April 15, 2015). ده‌همان دم دا ریزه‌میکا زور یا
دانووستاندنئ هاتینه‌ تهرخانکرنا لدور هندئ، کۆل سالآ 1499
تا 1538ئ، قورنانا ل فینس ژلایئ چاپکر (پاگانینو دی
Paganino de' Paganini 1538-1450 of Brescia)، هاتیه‌ چاپکرنا، نه‌ف چاپه‌ بزمانئ عهره‌بی یه‌ک
ته‌مام و بی په‌یف و پیتین لاتینی هاتبوو چاپکرنا، کۆ دوو
ئارمانج ژنه‌فئ چاپئ هه‌بوو، نیک داکۆ ژ بین چاپین دی بین ل
نه‌روپا هه‌ین به‌یته‌ جودا کرن، هه‌روسا بۆ فرۆتتئ دنا‌ف
ده‌ولتا ئوسمانی دا بوو. بنتئ دوو ژیدهر بین هه‌ین نه‌فئ راستین
دسه‌لمین، نیک ژ نهوان دزفریت چه‌رخ 16ئ، لده‌مئ زاناین
نیئالی ب تابه‌یتی (گیۆم بوست Guillaume 1581-1510
Poste) بزافکرنا ژبو ده‌سته‌فه هینانا جوړئ عهره‌بیا پاگانینی
بۆ بکار هینانا نقیسه‌نین خو. نه‌ف به‌لگه‌ تیرا هندئ هه‌یه‌، کۆ
به‌یته‌ سه‌لماندن بۆ زاناین سه‌رده‌مئ نوی، کۆ نه‌ف پرتووکه
نیکه‌مین پرتووکا عهره‌بی یه‌ هاتیه‌ کوپیکرنا (Atallah)
(2018,48). ل نه‌فیرئ دیار دبیت ژبلی زانا و روژه‌لاتناسان
دقیان شارمزی ده‌فهرین روژه‌لاتی بین و دابوونه‌ریت خه‌لکئ
نه‌وان بزنان و مک ژیدهرمکئ دارایی یئ ب مفا به‌ریخو‌دابوو
و مرگیران و چاپکرنا پرتووکین بزمانئ عهره‌بی ل نه‌روپا.

ته‌هورئ نیکی: چاپکرنا پرتووکین بزمانئ عهره‌بی ل نیئالی
لده‌مئ ل سالآ 1465ئ، نامیرئ چاپئ ل نیئالی هاتیه
دروستکرنا، ژفه‌ریژا نه‌فئ چه‌ندئ نیئالی بۆ نیکه‌مین وه‌لات
نیئدی نیئا رۆلئ چاپا نه‌لمانی دنا‌ف دا نه‌ما و نه‌و ده‌سته‌کفت و
داهاتی به‌ری هینگئ چاپا نه‌لمانی ل نیئالی به‌سته‌فه ده‌ینان
ژده‌ستان چوو. ل 3 ته‌باخا سالآ 1470ئ، نیکه‌مین پرتووکا
(کوینتیلیان Quintilian) ژلایئ چاپخانه‌یا نیئالی فه یا (جون
Filibert de Lignamine 1493-1420) خه‌لکئ ره‌سه‌نئ باژیرئ میسینا (Messina)،
نه‌وی ل نه‌فئ ده‌می ل رۆما ئکلجی هاتبوو چاپکرنا، هه‌روسا
ل گولانا سالآ 1471ئ، نیکه‌مین پرتووکا ل نیئالی دیار بووی،
و کۆ دراستیدا ژلایئ قه‌شه‌کئ نیئالی یئ بنا‌ف (کلیمان بودا
Clement of Padua 1485-1603)، نه‌وی ل باژیرئ
فینیسیا (Venice) کار دکر دیار ببوو. ده‌همان دم دا، ل سالآ
1475ئ، خه‌لکئ ره‌سه‌نئ نیئالی بین شارمزا ده‌ست ب کارئ
و مرگیران و چاپکرنا پرتووکان بزمانئ عهره‌بی کر بوو،
ژبه‌رکۆل نه‌فئ ده‌می دا نیئالی بازارگانی دگهل جیهانا نیئالی

هه‌زی ی بیژین نه‌ف پرتووکه‌ ل نه‌وی ده‌می دا
گه‌لک نافداربوو، ژبه‌ر هندئ دی بین، ژماره‌میکا پنداجوون
و راسته‌مکرنا ل سهر هاتیه‌ کرن و بۆ ژماره‌کا زمانین نه‌روپی
هاتیه‌ و مرگیران و چاپکرنا ژ نه‌سپانیا تا پوله‌ندا. هه‌روسا پیتین
قه‌دین داری ده‌هاتنه‌ کوپیکرنا و بکار هینانان بۆ پرتووکین دی
ژی تا دو‌ماهی سالین 1660ئ. هه‌رچه‌ابیت، دشیان دانینه
پیشه‌فه‌ چوونا خواندنا نه‌وان به‌یته‌ هه‌لسه‌نگاندن، چونکی ل
نه‌وی ده‌میدا نه‌ف پرتووکه‌ گه‌ه‌شتبوون هه‌می ته‌خین جفاکی
ژبو هه‌لسه‌نگاندنا راستیا ده‌سته‌نقیسه‌ین روژه‌لاتی، ب تابه‌یتی
بین بزمانئ عهره‌بی. (Bobzin, 1970, 1-3). ژبه‌ر هه‌بوونا
ریژمه‌کا زور به‌ره‌مان بزمانئ عهره‌بی و مفا‌ین نه‌وان دا
هاتیه‌ و خو‌شیا شیوا‌ئ شروقه‌کرنا و بکار هینانا پیزانینان دنا‌ف
دا پتر نه‌روپی هاتنه‌ پالدان خو فیری ره‌وشه‌نبیرییا عهره‌بی
بکه‌ن، هه‌روسا نه‌روپیان به‌ریخو‌ دا نه‌فان ژیدهران و مک
ده‌رگه‌هین گرنگ بین به‌ره‌ف پیشه‌فهرنا ژیارا خو
یاره‌وشه‌نبیری و زانستی دا و ده‌ست ب فه‌کرنا کولیزین ب
زمانئ عهره‌بی کر نه‌خاسمه‌ بریتانیا و سفیلیا، کۆ په‌یمانگه‌هه‌کا
خواندن و زمانین روژه‌لاتی ب تابه‌یتی عهره‌بی و عبری
فه‌کربوو و نه‌فه‌ ده‌مئ کیدابوو ستوینا سه‌رمکی یا رینسانسا
نه‌روپی زفرین بۆ شارستانیا کلاسیکی یا یونانی و رۆمانی
بوو (Jones, 2020; Feingold, 2017, 33).

زانا دیار دکه‌ن سئ شوره‌شین گرنگ و هه‌ستیار بۆ
پیشه‌فهرنئ دمیزوویا مرقاییتی دا روویداینه، نیک ژ وان
ده‌رکه‌فتنا نقیسه‌نین بوو، یا دووئ ده‌رکه‌فتنا پرۆسینا چاپه‌مه‌نئ
و یا سیئ ده‌رکه‌فتنا ته‌له‌فون، کومپیوتر و دانووستاندن بریکا
نقیسه‌ین، ده‌نگی و وینه‌یان بوو (Gunaratne, 2001, 459).
پشتی دا هینانا نامیرئ چاپئ ژلایئ زاناین نه‌لمانی (جو‌هانز
گوتنبرگ Johann Gutenberg 1468-1397) فه (7)
(Kapra, 1996, 20; Childress, 2007, 25)، نه‌ف پینگا‌فا
نه‌وی بۆ نه‌گهرئ هندئ وه‌لاتین نه‌روپا به‌ریخو‌بدن
دروستکرنا نامیرین چاپئ و نه‌ف چه‌نده‌ بۆ ده‌سته‌نکی به‌لافیوونا
نامیرین چاپئ و به‌لافیوونا پیزانینان بریکا چاپه‌مه‌نیا،
دکه‌توارئ خو‌دا شوره‌شه‌ک هزری یا چاپکرنا ل جیهانی
په‌یداکر بوو، چاپه‌مه‌نئ جیهان گه‌هانه‌ نیک و گه‌شه‌کرنا که‌فته
دنا‌ف هزری هزرمه‌ندان دا، ژفه‌ریژئ نه‌فئ چه‌ندئ نیئدی
پرتووک چاپکرنا بۆ دیار ده‌ک سرۆشتی و جیهان هاته‌ پالدان
بۆ دارشتنا هزروبیان لدور ملله‌ت و که‌لتورئ
نه‌وان. (Eisenstein & Elizabeth, 2005, 10)، دیسان
کار تیکرنا شوره‌شا لاپه‌ر و چاپکرنا ریک بۆ چاکسازیا نابینی
و پیشه‌فهرنا سیسته‌مئ خواندنئ ل جیهانی فه‌کر بوو. ده‌همان
ده‌ما، چاپکرنا رۆلئ خو‌ده‌مگۆ هاستنا پیزانین و هزروبیان
روژه‌لاتناسان گرا بوو. ب نه‌فئ چه‌ندئ سرۆشتی سیسته‌مئ
جیهانی لده‌فهرین دوویری نه‌روپا ب تیرۆته‌سه‌لی هاته
شروقه‌کرنا و دیارکرنا (Gunaratne, 2001, 462; Carter, 1925, 9).

باوهری یا هاتیبه وهشاندن ژلایئ بیوسی چواری فیه چاپکر بو، کو بو کریستیانین روژهه لاتی نهوین داخووا نیگرتنی دگهل کهنیسیا کاتولیکی کرین هاتیبو بهر ههفکرن (Thomas and Chesworth, 2015, 725).

ههروهسا ل سالا 1575ئ، پشتی ریکههفتنهک دناقیهرا کهنیسیا رومانی و مارونی ل لبنان و سوریه ژبو نیگرتتا هه دوو کهنیسان لژی سرپهرشتیا بابی روما هاته مۆرکن، ل نهقی دهمی چاپخانهیا میدیچی ل نیئالیا هاتیبو دروستکرن و نارمانجا نهوئ یا سهرهکی نهو بوو رولهکی گرنگ دچاپکرنا پهرتووکین عهرهیی دا بو ناف مەسیحیین جیهانا نیسلامی دا بینت (Girard, 2017, 195). ل سالا 1578ئ⁽⁸⁾، پاپا گریگوری 13 (e1502-1585 Pope Gregory XIII)ئ، کولیزا مارونی ل روما فهکر بوو، نارمانجا گریگوری ژ فهکرنا نهقی کولیزا گه هاندنا نیک یا زانابین عهرهیی و سریانی، نهوین دا رولهکی گرنگ د چاپکر نیئا ل فرهنسا و نیئالیا گیرن بوو، زانابین وهک یوحنا نهلبیرونی (جون هیسونیت)، (سرکیس الرازی)، (عبدالله شرق الصقری فیکتوریو سیکالاک) و ابراهیم عهقلانی (ابراهام اکلیسیس)، (جهرجیس) و (عمیره)، قوتابین کهن بین قوتابخانهیا مارونی ل روما بوون- (Kościelniak, 2010, 79-91, 195; Atallah, 2018, 53).

لدهمی ههوا دووئ یا گرنگییا نفیسینین زمانی عهرهیی بین رهسن لدور گرنگییا ئابینی بزمانی عهرهیی دهستپیکری. ههروهسا بزاقین دهستپیکی بین مەسیحیان بو خواندنا عهرهیی ب شیوهیهکی بهر چاف دناق جفاکین مەسیحی بین روژهه لاتی دا وهک مارونی و قوتابین مەسیحی دا ههست پی هاتیبو کرن (Patton, April 15, 2015). لهوړا ل سالا 1580ئ، پاپا بیوسی چواری پهرتووکهکا عهرهیی بناقی (فیرونا مەسیحییتی Learning Christianity) چاپکر بوو. دههوا دووئ دا یا چاپکرنا پهرتووکان ههدهک هزر و بیری نئی توی دهر باره ی رهسنا تیا عهرهیی هاتیبو داریشت و نیئا دیار کر بوو، ههست ب بگرنگییا ئابینی یا نیسلامی هاتیبه کرن (Girard, 2017, 197). دهرامبهردا ژلایهکی دیفه پشتی چاپکرنا سی پهرتووکان، چاپخانهیا میدیچی یا روژهه لاتی یا ناقدار ب (چاپخانهیا تووگرافی یا میدیچی The Typographic Medicea) جهی چاپخانهیا یهسوعی گرتبوو، ل سالا 1584ئ، نهقی چاپخانهیا روژهه لاتناسی ژلایئ (کار دینال فیردیناند میدیچی Cardinal Ferdinand de Medici) فه هاتیبو دروستکرن و چهن دین پهرتووکین گریدایی ب ئابینی فه ب زمانی عهرهیی فه چاپکر بوون⁽⁹⁾ (Lincoln, 2014, 2; Jones, 1994, 88).

ههروهسا ل نیفا دووئ ژ چهرخی 16ئ، چاپکر نی بزمانی عهرهیی دهست ب کارین جودا بین عملانی کر بوو. ل سالا 1590، پهرتووکا ننجیلا عهرهیی (The Gospels in Arabic) بناق و نیشانهک لاتینی ب (1,500) بیئین عهرهیی،

ههبوو و دقایان خو فیری زمانی عهرهیی بکهن، داکو تووشی چوو ناریشه و ناستهنگان نهبن، لدهمی نهجامدانا باز رگانیی یان کرین و فروتن کله و په لان دگهل مؤسلمانان (Steinberg, 2017, 42; Van Dijk, 2005, 139).

ههژی گوتنییه نیئالیا جهی ژدایکبوونا فیرونا نئی، سهنته ری شارستانیها مەسیحی، وه لاتی رهسندی داهینان و دروستکرنا بانک و کارتین بانکی دهلیقین نئی بهر جهسته مکرن بو مهیدانا چاپکرت و دروستکرنا نامیرین چاپی، سهره یی هندی ههتا نهقی و مختی ژی هیشتا ههدهک بناغین سهردهمی نافین بین نهلمانی ل نیئالیا ههبوون، نیئالیا نهو جهبوو یی دوو جورین نامیرین چاپی دروستکرین و نهقه نامیره ببوون بناغین سهرهکی بین چاپکر نی ل روژنقایی، "رومان" و "نیئالیک"، نهوین نیکههمین بیئین جو هیان ژئ هاتیبه دروستکرن، نیئالیا نهو وه لاته یی ناز ناقی لاپهر، چاپا موزیکی و پیداجوون زانستی ههتا ل سهر جیهانی بریکا نامیهان دهستپیکری (Steinberg, 2017, 42).

ل 1489، حکومهتا فینس بریارهک دهر کر بوو، نیئا دهستویرییا چاپکرنا پهرتووکان بزمانین عهرهیی، سریانی، نهرمهیی، حبهشی و بهر بهری دابوو. ههچهوا بیت، چوو پهرتووکین بزمانی عهرهیی بین ل نهقی ماوهیی دا نه هاتیبه چاپکرن و نهگهر هاتین چاپکرن ژئ نه هاتیبه دیتن (Kampman, 2011, 23). ل سالا 1499ئ، بتنی تشتین دی بین زمانی عهرهیی نیئا هاتی پهرتووکا قهشی دومنیکانی یی نیئالی (فرانسیکو کولونا Francesco Colonna 1527-1433)، کو ژلایئ سهرمایه دارئ نیئالی (نالوو ماندوزیوس Aldo Manuzio - Aldus Manutius 1515-1449) هاتیبو چاپکرن (Oettinger, 2011, 16). نهقی تشتین سهرنجر اکتشین هزرین هشیاری، ب تهمامی ژلایئ چاپخانهیین داریفه هاتیبو چاپکرن و نیاسین، کو نیئا ههدهک ناموژگاری و ههست بو نیشان دا ههستین کلاسیکی بین، کو ژ کومهکا بناغیان ژبو دانه نیاسینا و ناسایکرنا خهونین نهوان وهک هیزمهکا نیگرتی یا بهیز بوو. دوو ژ نهقان ناموژگاری و ههستان پهقی عهرهیی بوون، بو نهقی نارمانجی دهاتنه بکار هینان و ب ناشکه رایی ژ کو بیین رهسن دهاتنه کو بیکرن، بهلی پروسیس نه ریخستی و ریک و پیک بوو. ههروهسا نفیسین نه یاریک و پیک بوو، چونکی خهله تین رینفیسینی زور نیئا هه بوون. (Roper, 1988, 12).

ل نیئالیا، (پاپا بیوسی چواری Pope Pius IV 1565-1499)، نهوئ ب شیوهیهکی جودا چوو به ژبو بهشکار یکرنا نهجو مهنی گورانکاریا (Council of Trent) دناقهرا سالین 1563-1545 ل روژهه لاتی، نهقه ژلایئ یهسوعی (جان باتیست نیلانئ Jean-Baptiste Elano) دهاته پشته فانیکرن ژبو کو مکرنا بیئین زمانی عهرهیی و سریان بو بکار نیئالی ل چاپخانه یهسوعی یان ل روما. ل سالا 1566ئ، نیلانئو ژمارهیهکا پهرتووکانان وهک و مرگیرانا بنه ماین

سافاریانا چوار پرتووک لدور زمانی عمره بی چاپکر بوون. دههمان دم دا، نافبری دهست دا هاریکاری کرنا گابریل سوینتا و قهشی مارونتی فیکتوریو سیکالاک (Victorio Sicalak) کرن. هروسا نافبری زمانی عمره بی ل کولیزا مارونتی ل رومانان دگوت، بریف کولیزا مارونی یا سافاریانا یا نیتالی دامزراندبوو، بریفی رولهکی گرنک دقهگوهاستنا شارستانیعت، کهلتهرو رهوشهنبیری، زمانی عمره بی بوناف نیتالیا گیرابوو، هروسا خواندنا زمانی عمره بی نینانا نیتالیا، داکو خلک خو فیزی زمانی عمره بی بکن، داکو بزانی چ کیماسی دناف دا دنافهرا رورنایایی و رورههلاتی دا همنه (Roper, 1998, 13)..

ل سال 1622ئ، پرتووککا دی ژلایی سیونینا وسیکالاک ل سهر نطیف و بییا عمره بی (The Alphabetum Arabicum) هاتبوو بهرهفکر و ژلایی چاپخانه میدیچی قه ل سافاریانا هاته چاپکر (Roper, 1998, 13). هروسا ل سال 1639ئ، فهرهنگا زمانین جوراوجور عمره بی- نیتالی- نلمانی ژلایی رورههلاتناس دومینیکوس جرمانوس (Dominicus Germanus 1670-1588) هاتبوو نامادکر و هر ل ههمان سال ژلایی چاپخانه رومافه هاتبوو چاپکر (Germanus, 1639, 4). نهف فهرهنگه ب نیک ژ کهفترین دهستفیسین بزمانی عمره بی هاته نفیسین ل نیتالیا دهیته نیاسین، نهف پرتووککا و هک هاریکاری بو قوتابین زانکویان و کارین رورههلاتناسی هاتبوو چاپکر، چونکی بهرامبهری پهیقا عمره بی پهیقا لاتینی ژی هاتبوو نفیسین، لدهمی خودندهقان یان خودان کار پیدفی دبوون ب ساناهی دشیان مهبستا خو بگههینن بی بهرامبهری خو (Germanus, 1639, 4).

تهورهی دوو: چاپکرنا پرتووکین بزمانی عمره بی ل فهرهنگا

میژوویا چاپکرنا پرتووکان ب زمانی عمره بی ل وهلاتی فهرهنگا هر ژ دهستپیک بریکا دوو تاییهتمندیان دهستپیکر بوو، کو نیک ژ وان تاییهتمندییا ژبو شروفهکرنا کهل وپهلین بازرگانی و سهنتهزین بهرهمنینانا نههومی یا فهرهنگا بوو. تاییهتمندییا دوو ژ نهوان جهین گرنگیهکا زور ب نهفی بیافی دایی، باژیری (لیون) یا ب شیوههکی بلهز و بهیزه مملی پاریس قه سهنتهزین خو بی تاییهت بی چاپکر و بهلافکرنا پرتووکین بزمانی عمره بی دروستکر بوو، ههمی شیانین خو مهزاختبوون باشترین و مفادارترین پرتووکین بزمانی عمره بی بدهستخوفه بینت و چاپ بکعت. همتا نافراستا چهرخی 16ئ، و پشتی کهفتنا لیون باژیری پاریس سهرکیشیا چاپکر و بهلافکرنا پرتووکین بزمانی عمره بی ل وهلاتی فهرهنگا دکر (Steinberg, 2017, 42). ههمی به بیژین گرنگییا باژیری لیون ب زمانی عمره بی دزفریت بو نهوی لفینا بازرگانیا ل نهفی باژیری، هاتنا عمره ب و نهفریقیان، ژبهر

ب ستاندهری رینساسی، ب لاپهرین نافچنی هاتبوو چاپکر. نهف پرتووککا ژ 368 لاپهران پیک دهات و (5000) هزار کوپی ژی هاتبوون بهرهفکر (Jones, 2015, 136). ل سال 1592ئ، نیکهمین پرتووککا لدور ریزمانا عمره بی یا (یا ابن حاجب - کافیه ابن الحاجب) هاته وهشاندن، نهف پرتووککا ژلایی پرتووکخانهین زانکویانفه هاتبوو چاپکر و پرتووککا دی ژلایی چاپخانه زانکویا نیل (Yale University Press) قه هاتبوو چاپکر (Atallah, 2018, 53). هروسا سال 1592، پرتووککا دی یا نهلیف و بییا زمانی عمره بی (The Alphabetum Arabicum) یا هاتیه ژلایی (هینری هاوارد (Henry Howard) نامادکر و چینشینی (نورفولک (Norfolk) قه ژلایی چاپخانه زانکویا یا میدیچی قه هاتبوو چاپکر (Henry, 1592, 3; Jones, 2020, 177).

هروسا سال 1593ئ، پرتووکا نوژداری یا (ابن سینایی 980-1037 - Abu Ali Sina - Ibn Sina) (یاسا نوژداری یا ابن سینایی Avicenna's Canon of Medicine) هاتبوو چاپکر، نهف پرتووککا ل دوماهیا چهرخی دوازده بوزمانی لاتینی هاتبوو و مرگیران، ههمی به بیژین نهف و مرگیرانه همتا دووماهیا چهرخی 17ئ و هک ژیدهرکی گرنگی خوداندنا نوژداری ل زانکویان نهروپا دهاته خواندن (Modanlou, 2008, 3-6).

لدهمی بالیوزین فهرهنگا (سافاری دی بریف Savary de Brèves) دناف دهولمتا نوسمانی دا دنافهرا سالین 1591-1604ئ، هروسا نافبری نیک ژ سهرکیشین زانان نوسمانی و عمره بی بین وی دهمی بوو، زمانی عمره بی و نوسمانی باش دزانی و شارمزاییهکا زور باش لدور ههبوو، نافبری چاپخانههکا تاییهت بنافی (چاپخانه سافاریانا) بخو ل نیتالیا دروستکر بوو (HITTI, 1945, 5).

ژلایهکی قه، ل سال 1613ئ، پرتووکا (کاردینال بالرمنو Cardinal Bellarmino) فیربونا بنهمانین مهسحیهتی (Doctrina Christiana) ل ژیر نافی (بنهمانین مهسحیهتی) بو سهر زمانی عمره بی و لاتینی ژلایی کسهپهنتین مارونی (نسروللا شهلمق نهلعهوری) و (جبرائیل سههیونی) قه بو سهر هاتبوو و مرگیران و ژلایی ژلایی چاپخانه میدیچی قه هاتبوو چاپکر. پرتووکا (مفاین موسلمانین رورههلاتی) بو سهر چهندین زمانین رورههلاتی هاتبوو و مرگیران و چهندین چاپین نوی ژی هاتبوون چاپکر، هروسا نهف پرتووککا ل سال 1614ئ، ژلایی چاپخانه سافاریانا ل روما هاتبوو چاپکر (Aqeel, 2009, 16)..

ژلایهکی دقهه. ل 1614ئ، گابریل سیونینا (Gabrielle Siunita) و ننتیسارات سیکالاک (Entisarat Sicalak) پرتووکا (مزامیر داود ملک Mzamir David) ب زمانی عمره بی ریکخسته و ل چاپخانه میدیچی ل سافاریانا هاته چاپکر. هروسا سال 1619ئ، چاپخانه

دناقیهرا سالین 1614-1618ئ، چاپخانهیا سفاریانا یا بالیوزئ بهرئ یی فەرمسا بهرئ چاپئ دا پاریس و ل ساللا 1616ئ، فەرمسا دەست ب چاپکرنا پەرتووکان بزمانئ عەرەبی ب شیوهیکئ بەرفرەه کر بوو و پەرتووکەک ل دۆر ریزمانا عەرەبی یا هاتیە نامادەکرن ژلابی گابریل سوینتا و یوحنا ئەلحەسرونی فە چاپکر بوو (Atallah, 2018,53). ل ساللا 1616ئ، ئەلحەسرونی و سەهیونی پەرتووکا (دیئشەسازیا ریزمانی Grammar Industry) ب پینتین سفاریانا ل پاریس چاپکر بوو. ساللا 1619ئ، چاپخانهیا سفاریانا چوار پەرتووک بزمانئ عەرەبی چاپکر بوون. هەروەسا ل ساللا 1620ئ، چاپخانهیا پاریس پەرتووکا (بنەماین زمانئ عەرەبی) چاپکر بوو (Riedel, 2006, 4; Atallah, 2018,53).

پشتی مرنا بریقی، وەشانکەرئ فەرمسی و شارەزایا زمانین رۆژەهلای (ئەنتوان فیتەرە) چاپخانە ژ کارمەندین بریقی کریبوو، دناقیهرا سالین 1628 تا 1645ئ دا، ناڤیری (14) پەرتووک ل سەر ریزمانا عەرەبی، میژوو، فەلسەفە، بۆرج، پەیکەرمان و دناڤ دا فیرکرنا مەسیحیەتی و (10) بەرگین پەرتووکا پیروژ ننجیل چاپکر بوون، کۆ بزمانین عبری، کلدانی، یۆنانی، سریانی، لاتینی، عەرەبی و سامری هاتبوون نڤسین و وەشاندن (Roper, 1998,16; ARIKAN, 1985,31).

تەوهرئ سیی: چاپکران وەرگیرانا پەرتووکان بزمانی عەرەبی ل ھۆلەندا

بەری ھەر تەشتەکی پیدقیه ناماژئ بەندئ بدەین، کۆ چاپکرنا پەرتووکین عەرەبی ب شیوهیکئ گشتی ژ ئەجمامئ خواندنین رۆژنایایی هاتیە، ل سەردەمی مروفايتی ئەو مروڤ دۆست بوون، ل سەردەمی شروڤەکرئ ئەو شروڤەکار بوون، ل سەردەمی پەیدا بوونا چاپئ ئەو چاپکەرین زیرەک بوون. ھەرچەو ابیت، پرۆسئسا چاپکرنا پەرتووکان بزمانی عەرەبی ل ھۆلەندا ب بەر اوردی دگەل وەلاتین دی یین ئەوروپی دەرنگ پەیدا بوو، وەک وەلاتین دی یین ئەوروپا، ھۆلەندا ل دەستپیکئ گرنگی دا بوو ب خواندنین نایینی (لاھوتی). ئەف چەندە ب ناسکەرایی ژ گۆتارا ئەنجومەنی زانکۆ و باژیران ل دەمی دامەرزاندنا نوینەرین خۆ (رافیلنجس Raphael Naguez)، داہە دیارکرن، "ژ دەرپاین دچین بو ھندا رۆژەهلای یا ھۆلەندی پیدقیه پەپقا پیروژا خودئ ل سەر جیھانی بەیتە بەلافکرن" (Vrolijk, 2017,26).

پشتی ئەوان شەرین خۆیناوی یین سالین 1648 تا 1568ئ، دناقیهرا ئەسپانیا و ھۆلەندا هاتیە روویدان و رزگار بوونا ھۆلەندا یا پرۆتستانتی ژبن کۆنترۆلا حکومی ئەسپانیا مەزھەب کاتۆلیکی، ل ساللا 1575ئ ئیکەمین زانکۆ ل باژیرئ لیدن یی ھۆلەندی هاتە فەکرن، ل سالین 1570ئ، ژمارە کا پەنابەران ژ باژیرئ (ئەنتویرب Antwerp) یی بەلژیکی بەرھف ھۆلەندا دچن، کۆ ژمارەیکە پەرتووک

ھندئ دەزگەھین فیرکرنا ئەفی باژیری گرنگیەکا تاییەت بزمانی عەرەبی و نایینی نیسلامی ددا (Roper, 1998,13).

ل دەمی ل چەرخئ شازدئ دا رۆژەهلانئ فەرمسی گۆم بوستیل (Guillaume Postel)، زنجیرەکا چاپکران ل دۆر زمانین رۆژەهلای و ئەلیف و بیبا ئەوان ل پاریس بەلافکرین، ناڤیری ریزەیکە زۆر ب شیوهیکئ سۆشتی و لدویف نارمۆ و لاپەرین داری بو نڤسینین عەرەبی بکارهینا بوون، پشتی بۆرینا پینچ سالان، ناڤیری بەردەوامی دا بوو چاپکرنا پەرتووکین بزمانی عەرەبی، ب تاییەتی گرنگیەکا زۆر ب ریزمانا عەرەبی دا بوو، ئەوی نڤسینا ب شیوازئ لیڤنکەر ل سەر لاپەرین نڤسینئ بکارهینا بوون. بەلئ ئەف چاپکرنا یا دەستپیکئ بوو و کیم سەنگەر بوون ژ جۆرین نڤسینین ئیتالی یین سالین 1514-1516ئ (Saliba, 2007, 115-164).

ل ساللا 1592ئ، شیومکاری بناڤ دەنگ یی فەرمسی (جیفرۆی تۆری Geofroy Tory 1480) - 1533 ب ھیڤی و ئومیدەکا تژی باوهری ب دەست ئەجمادانا کارئ خۆ یی بناڤ و دەنگ شامب فلۆری یی ساللا 1529ئ (Champ Fleury of 1529) کربوو. ئەف جۆرمکئ دی یی نڤسینا ئەلیف و بیبا عەرەبی ل سەر لاپەرین داری بوو، سەرەرای گومانا مەبەستا ناڤیری ژ ئەف چەندئ، ئەفی بەرھەمی پینشکەفتەکا باشتر ژ یین قەشە پیدرۆ دی ئەلکا و ھۆنەرمەند ھۆلەندی رۆینچ بارک بخۆفە گرتبوون، کۆ یا روون و ناسکەرایە کارئ وی ل سەر نمونەیکە گرافیکی هاتبوو دانان و تیدا ھندەک کۆزین ریک و پیک تیدا هاتبوون دیارکرن، نڤسینین وی سەرنا خەلکئ، ب تاییەتی جینا رەوشەنبیری راکیشا بوون، ژ بەر ھندئ کارین وئ ب باہەغ و ب بەان دەھتە پینش، خەلکئ وەسا ھزر دکرن ئەف شیوازئ ئەلیف و بیبا وی بکار دئینا چوانەکئ ددەت نڤسین، لەورا ئەف جۆرئ نڤسینئ لقی دەمی ل ئەوروپا ب بەاکەفتبوو (Roper, 1998,13).

ژلایەکی دیڤە، ھەروەسا ل ساللا 1613ئ، سیکالاک ھاریکاریا سوینتا د چاپکرنا پەرتووکا بنەماین کریستیانیا یا (کاردینال روبرت بلامین Cardinal Robert Blamain) ب بزمانی لاتینی دگەل وەرگیرانا بزمانی عەرەبی کر بوو. ژلایەکی دیڤە، (رووبرت بلامین، فیکتوریو سیکالاک و گابریل سوینتا) بنەماین کریستیانان ل پاریس بو کەنیسی وەرگیرا بوو (ARIKAN, 1985,31). ھەروەسا ھەر ل ھەمان سال سفاری دی بریقی 1607-1608 Savary de Brèves) بالیوزئ فەرمسا ل رۆما، کۆ نیک ژ شارەزاین بزمانی ئوسمانی و عەرەبی یین سەردەمی خۆ بوو، پشتی بۆراندنا (25) سالین خزمەتی ل رۆژەهلای. ل دەمی زفری پاریس، رابوو ب دروستکرنا چاپخانەکئ بخۆ، ئەف چاپخانە ب (چاپخانە شیومکاری یا سفاریانا) هاتبوو نیاسین (ARIKAN, 1985,31).

لدور زمانین روژهلالاتی، ب تاییهتی زمانن عمره بی بکمت، چونکی زمانن عمره بی زمانن پارچهیهکا گرنگا جیهانی یا خودان شارستانی و کلتورمکی جودا ژ روژناقایی بوو، همتا نهوی دهمی خه لکی هولهندا چ تشت لدور خه لکی دهقمری نهذانی، لهورا دقیا بریکا چاپخانهیا خو سهرنجا خه لکی هولهندا بو زمانن عمره بی راکنیشیت.

ل سال 1593ئ، زانکولیدن جوزیف یوستوس سکالیکر (Joseph Justus Scaliger 1540-1609) یئ فرهنسیی نهژاد نینالی دامهزراندبوو ژبو پشتهقانیکرنا خواندنین روژهلالاتی. ناقری زانستی فلهمکی خواندبوو، هروسا بریکا ههقالی خو (غولیوم بوستیل) نوینرئ فرهنسا ل نیسته میولئ فیری زمانن عمره بی بوو. ل سال 1538ئ، پرتووکه بناقی (ریزمانا عمره بی) چاپ و به لاکر بوو، ناقری تیدا دیار کر بوو، کو نارمانج ژ چاپکرنا نهقی پرتووکئ نهو نینه، کو مسیحیان لدور عمره بی مهشق بکین، به لکو نارمانجا سهرمکی و جهی پنه پندانی ژئ داخواز کرنا نیگرتنا ناینن جیهانی به ب شیویهک رهوشتی دچوارچوئی نیگرتنا نههومی دتیک وهلات دا (Vrolijk, and van Leeuwen, 2013,27).

ل سال 1595ئ، نموننهک ب شیویهی پرتووکهک بچویک لژیر ناقی (نموننهک ژ پینن عمره بی ل چاپخانهیابلانتاین -رافیلنجوس)، کو دگمل پینچی هینن عمره بی و لاتینی دناق هفسانیهان دا ل لیدن چاپکر بوو، تیدا دیاربوو کو کارتیکرنا پهقین عمره بی مه غری ل سهر هه بوو. نهقه نیکه مین دهستنیسی عمره بی بو ل هولهندا هاتیه چاپکرن و به لاکر. بو ماویهی چن دین سالان بزاق بو چاپکرنا نهقی چاپی هاتبوون کرن، تاکو ب شیویهکی ریک و پیک هاتیه بهر هه مکر (Kampman, 2011,33). هروسا ل سال 1595ئ، پاشایی هولهندا (موریس Maurice 1567-1625) هندهک پیننیاک نارسته بازرگانتین هولهندی نهوین بو نهجام دانا بازرگانتین دهاتنه روژهلالاتی کر بوو و تیدا داخوازا ژیدهرین عمره بی یین پمتی و دروستکر بوو (Vrolijk, 2017,27). بقی چهندئ وهرارکرن کهفته بیاقین چاپکرنا ژیدهرین زمانن عمره بی ل هولهندا و دهزگه هین چاپمه نیی نهقین ب زمانن روژهلالاتی بهر هم چاپ دکرن بو نیکه مین جار ژلای زانکویا توتریچ، نه مستردام و ب تاییهتی لیدن ژبو مهشقرنا قهشین چاکسازیا کهنیسی هاتبوون دروستکر (Roper, 1988,16).

گرنگترین چاپخانهیا زمانن عمره بی نهوال هرنیمین نیگرتی ل هولهندا هاتیه دروستکرنا چاپخانهیا زانکویا لیدن، نهوال سال 1595ئ هاتیه دامهزراندن بوو. ب نهقی چهندئ نامیلکهیهکا (8) لاپری ژبو دانغیاسینا تاییهتمه ندین زمانن عمره بی دروستکر بوو، دناقیهرا چرخین (16) و (17) یدئا، نهقی چاپخانئ (38) پرتووکین بزمانن عمره بی وهرگرا بوون، کو گرنگرینا نه وان پرتووکا ریزمانا زمانن عمره بی

فروشان دگمل دا بوون، نیک ژمارین ژ باژیرین پیشوازییا نهقان پهنا بهران کری باژیر لیدی، مالا نیکه مین زانکویا هولهندی، ل نهوی دهمیدا دهستهکا زانکویا ناقری پینن باش لدور رولئ گرنگا پرتووکین زانایان بو دانوستانندان هه بوون (Hoftijzer, 2015,7).

ل سال 1577ئ (ویلیام سیلفیوس 1521-1580 Willem Sylvius)، ببو نیک ژ چالاکترین وهشانکرئ چاپا عمره بی ل نهتوبری، لهورا ل سال 1559ئ (10)، کارگیریا زانکوی خدانئ چاپخانهیا نهتوبری وهک بهر پرسی چاپخانهیا زانکوی دانابوو، ب مرجهکی ههمی مهزختین نهوی ژلای زانکویا ناقری بهینه خه جکرن. بهلی پشتی بوزینا سی سالان سیلفیوس دمریت (Hoftijzer, 2015,7; Rasterhoff, 2016,41).

پشتی نهوی ل سال 1582ئ، کورئ وی کاریل ویلیام سیلفیوس (Carel Willem Sylvius 1619-1550) جهی نهوی دگریت و پشتی هینگئ وهشانکرئ ناقدارئ هولهندی (کریستوفر پلانن Christopher Plantin 1520-1589) جهی نهوی دگریت، ل سال 1583ئ، ناقری چاپخانهیا زانکویا لیدن ریک دنیخیت فه (Uchelen and Dijstelberge, 2013,33-52)، نهقه لهقی چاپخانهیا لیدن تا سال 1585ئ، دکارکرنا خودا بهر دهوام دبیت و چالاکین نهوی دبنه دهستییکا پهیدا بوونا چاپا پرتووکین ب عمره بی ل هولهندا، کو ب شیویهکی راستهوخو پشتی فمکرنا لهقی چاپخانا (کریستوفر پلانن Christopher Plantin Printing house) ل لیدن دهست ب وهرارکرنهک هینن کر بوو. سال 1586ئ، نهقه چاپخانهیا به ژلای نهقی پلانن کالفن فرانسیکوئ نیکی رافیلنجیوس (Plantin's Calvinist son-in-law Franciscus I Raphelengius 1539-1597)، دهیته ریقهیرن و ناقری زانا و وهشانکرئ زانکویا لیدن بوو. و هروسا ماموستایی زمانن عبری و عمره بی بوو، دهه مان دم خدانئ نیکه مین چاپخانهیا عمره بی ل باکورئ هولهندا بوو، نهقی چاپخانئ پرتووکین ب زمانن عمره بی و لاتینی چاپ دکرن (Hoftijzer, 2015,7). ههژی به بیزین ژ نهجامی پینه پیدانا نهقی پرتووکخانئ ب ژیدهرین زمانن عمره بی، پرتووکین ب زمانن عمره بی بازارهک تاییهت دناق بازارین پرتووکین فروشین هولهندا هه بوو.

ل سال 1586ئ، جقاتا زانکویا لیدن (فرانسیکوس رافیلنجوس صهر کریستوفر لانتاین Francesco Raphael and Lentin Josh, Christopher and Lentin)، وهک سهر پهرشتئ لهقی چاپخانئ و ماموستایی زمانن عمره بی دهست نیشانکر و دامهزراندن، ناقری هاریکاریا به لاکرنا (پرتووکا نینجلئ) بو سهر چن دین زمانن دی یین نهروپی کر بوو، هروسا ب زمانن عمره بی ب پینن داری هاتبوون چاپکر (Vrolijk, and van Leeuwen, 2013,27). براستی یا روون و ناشکرهیا و هاتیه زانین ناقری دقیا هاریکاریا فیرخوازان

زمانین رۆژه‌ه‌لانی ل لهندن هاتیه چاپکرن (Erpenius, 1623).

و نهرینیوس پرتووکا بنهمانین زمانه‌ی عمره‌بی ل چاپخانه‌ی خۆ چاپکر بوو فهرهنگا عمره‌بی- لاتینی یا سالا 1653ئ بوو (Atallah, 2018,58). ل سالا 1653ئ، ل نه‌فی دمیدا گه‌له‌ک پرتووکا که‌فتیوون بازاره‌ی پرتووکخانه‌ین هۆله‌ندا و ب بهایی گه‌له‌ک گران و نهرزان دهاتته فروتن، هینگه‌ی بهایی پرتووکا بزمانه‌ی عمره‌بی و مک فهرهنگا عمره‌بی - لاتینی یا (یعقوب فان کوول Jacob van Gool 1596-1666) ب (25 گولاندین هۆله‌ندی بوو، Rasterhoff 2016,68). هه‌روه‌سا ل سالا 1660ئ، زمانه‌ی عمره‌بی بوو ئیک ژ گرنه‌گترین بیافین زانسته‌ی و فیزیوونیه‌ی ل زانکویا لیدن یا هۆله‌ندی، له‌ورا نه‌فی زانکویه‌ی بزاف کر بوون، که‌سایه‌تین شاره‌زایی دزمانه‌ی عمره‌بی دا هه‌مین ببنن، داکو وانیه‌یان لئور رۆژه‌ه‌لانی بو قوتابیان بیژن، (Vrolijk & Weinberg, 2020,34-59).

له‌ورا لوماهیا سالین 1660ئ، لده‌ستینیکا سالا 1710 زانکویا لیدن داخوای ژ (یوهان هیمان 1667-1737 Johannes Heyman)، نه‌وی زمانه‌ی عمره‌بی ل سووری خواندی کر بوو، بته‌سه‌ر و کئی پشکا زمانین رۆژه‌ه‌لانی ل لیدن، نا‌فیری ب نه‌فی داخواییا زانکویا لیدن رازیبوو، ب مه‌رجه‌کی ده‌ستنه‌قیسین ژ لایی نه‌وی و به‌ری نه‌وی هاتین کومکر و مه‌رگیریت سه‌ر زمانه‌ی لاتینی و پاشی چاپ بکه‌تن، نا‌فیری د چاپین خۆدا زمانه‌ی ئوسمانی و عمره‌بی بکاره‌ینا و هه‌روه‌سا ژماره‌کا ده‌ستنه‌قیسین عمره‌بی بو قوتابیان ل چاپخانه‌یا زانکویا لیدن کوپیکر بوون ژ بو خواندان و مفا و مه‌رگرتیه‌ی ژ شارستانه‌ی و دیروکا عمره‌بان (van den Boogert, 2017).

ته‌وه‌ری چواری: چاپکرنا پرتووکین عمره‌بی ل نه‌لمانی و سوید

سه‌ره‌رای هندی چین ب دروستکه‌را نامیری چاپکرنا جو‌ری بزاقه‌ر ده‌یه‌ نیاسین، دگه‌ل هندی ژ به‌ر زورییا پیتین چینی بو نه‌گه‌ری هندی نامیری نه‌وان تووشی شه‌سه‌نتی بیت. له‌ورا دراستنیا خۆدا، نه‌لمانیا دچاپکرنا جو‌ری بزاقه‌ر سه‌رکه‌فتن هیاننا، بو نیکه‌مین جار ل باژیری ماینز (Mainz) یی نه‌لمانی بکاره‌ینا بوو، ژ به‌ر هندی نه‌تشته‌کی سه‌رنجراکیشه، کو نیکه‌مین دروستکه‌ری هۆنه‌ری نو ل هه‌می وه‌لاتین نه‌روپی و هه‌تا دگه‌هته پارچه‌ین دی بین جیهانی ببنه چاف لیکه‌ری نه‌لمانیان. نایبه‌ موبالغه نه‌گه‌ر نامازی بهندی بده‌ین، کو دروستکرنا نامیری چاپی ژ لایی گوتن بیریکیه‌ گرنه‌گترین تاکه به‌شارداریا نه‌لمانیانه د شارستانه‌ی دا، لقیه‌ری دشین بیژن نه‌ف پینگا نه‌لمانی بو نه‌گه‌ری پروسنیا هوشیارکرنا میسکان بریکا نیشان دا هزرین میسکی نه‌لمانی و مک نارمانجه‌کا پری پلانیین میژووی (Steinberg, 2017,31). رۆژه‌ه‌لانی نه‌لمانی هزرده‌کن شارستانه‌یا

یا (توماس فان اربی) یا نافدار ب (نهرینیوس یا 1613) ئ بوو (Atallah, 2018,53).

دناقه‌ره‌سا سالین 1600 تا سالین 1700ئ، ب سه‌دان چاپخانه‌ین چالاک ل هۆله‌ندا په‌یدا بوون و گه‌له‌ک ژ وان پرتووکین عمره‌بی چاپ و به‌لاف دکر، ده‌ی بیافیدا، نهرینیوس رۆژه‌ه‌لاتنه‌سه‌ک بوو ل زانکویا لیدن نایین خواندن بوو، نا‌فیری پتیریا ژیه‌ی خۆ بو فیزیوونا زمانین رۆژه‌ه‌لانی ته‌رخانه‌ر بوو، ل سالا 1608ئ، نا‌فیری زمانه‌ی عمره‌بی ل پاریس و به‌ریتانیا خواندبوو، ل سالا 1613ئ، بوو سه‌روکی پشکا زمانه‌ی عمره‌بی ل زانکویا لیدن (Erpenius, 2020). پشته‌ی ل سالا 1612ئ، بازارگانه‌ین هۆله‌ندی ده‌ستویرییا بازارگانه‌ی ژ سولتانی ئوسمانی (سولتان نه‌حمه‌دی ئیکه‌ی 1590-1617) بده‌سته‌ه‌ هینان، هینگه‌ی ده‌لیقین زیرین بو رۆژه‌ه‌لاتنه‌س و زانان هۆله‌ندی هاتنه‌ پیش، سه‌ره‌رای هندی به‌رژمه‌ندیین زور لده‌قه‌ری هه‌بوون و هۆله‌ندییان مه‌زدکر به‌ر هه‌می ره‌وانه‌ی ده‌قه‌ری ئوسمانیان بکه‌ن، دگه‌ل هندی دا هزر ل چاپکرنا پرتووکین عمره‌بی ژیه‌ی هاته‌ کرن، داکو خۆ فیزی زمانه‌ی عمره‌بی بکه‌ن و بیت دناف ده‌وله‌نا ئوسمانی دا به‌روشن (Vrolijk & Weinberg, 2020,34-59).

ل سالا 1613ئ، چاپخانه‌یا چاپخانه‌یا نه‌تویرییا فهرهنگه‌کا عمره‌بی - لاتینی چاپکر بوو (Hoftijzer, 2015,7). ژ لایه‌کی ده‌قه، هه‌روه‌سا دناف نه‌وان 38 پرتووکین دناقه‌ره‌سا چهرخین شازدی و نوژدی دا ل چاپخانه‌یا لیدن هاتینه چاپکر، پرتووکا په‌ندین پیشینان یا سالا 1614ئ، ئنجیلا نوی 1616ئ، فهرهنگا گالیلو و ل سالا 1616ئ، و سورته‌ یوسف 1617ئ. هه‌روه‌سا ل سالا 1619ئ، ناسناقی زانسته‌ی ب پلا پروفیسور دشاره‌زاییا زمانه‌ی عبری دا و مه‌رگرتبوو. نا‌فیری و مک و مه‌رگیر بو حومه‌تا کومارییا هۆله‌ندی کار دکر (Vrolijk, 2017,27; Erpenius, 2020).

ل 2 چرییا دووی یا سالا 1620ئ، نهرینیوس پشته‌ی بو ماویه‌کی دریز مایه‌ ده‌ره‌قیی فهره‌نسا، نا‌فیری ده‌لیقا دووی بو‌هاته‌ پیش لئور زمانه‌ی عمره‌بی گوتاره‌ک نه‌قیسا بوو، پشته‌ی هینگه‌ی ب دوو رۆژان ب شیه‌یه‌کی به‌رومخت و مک پروفیسوری زمانه‌ی عمره‌بی، عبری و نه‌رمه‌نی ده‌یه‌ته دامه‌زاندن و ب نه‌فی چندی نه‌وی کورسه‌کی دی لئور زمانین رۆژه‌ه‌لانی ل زانکویا لیدن شه‌وه‌ کر بوو. ل 27 چرییا دووی یا سالا 1620ئ، نهرینیوسی هۆله‌ندا بجه‌یلا پشته‌ی حومه‌تا هۆله‌ندا ب به‌ریخۆدانا سه‌ی به‌لگه‌نامه‌ین فهرمی کو دوو ژ نه‌وان گریدیای ب زمانه‌ی عمره‌بی و ئیک ب زمانه‌ی عبری فه‌ گریدیای بو تومه‌تبارکری (Vrolijk & Weinberg, 2020,34-59). ل سالا 1623ئ، نهرینیوسی، پرتووکا په‌ندین عمره‌بی (book of Arabic Proverbs - KitāB Al-Amthāl) دروستکر بوو، هه‌ر ل سالا 1623ئ، ژ لایی چاپخانه‌یا ئیرپینا (Typographic Erpeniana) فه‌ یا

زمانی عمره بی دبیاقین کارین خو دا چاپ بکمن، ئەفان لدهستینکی بنتی شیان هه بوون نامیرین چاپی بین ژ داری هاتینه دروستکر بکاربین. ل سالا 1582ئ، پەرتووکا یه عقوب کریستمان (Jacob Christmann) (ئەلیف و بیبیا عمره بی) ژ لایئ ماتیوس هارنیش (Matthaus Harnisch) ل نیوشاد (Neustadt) هاتبوو چاپکر، دئەفئ پەرتووکئ دا رسته و پتیتین عمره بی بەرامبەری پتیتین لاتینی هاتینه نەقیسین، ئەفە نیک ژ گرنگترین ریکین دەستینکی بین نەقیسینن ئەوروپیان بین ب ئەفئ ریکئ بوون (Roper, 1988,16). پشتی بۆرینا سالەکئ ژ چاپکرنا ئەف پەرتووکا بەری نوکه نامازە پنهاتیه دا، زانایهکی دی بناقئ روسجیر سپی (Ruthger Spey)، پەرتووکا خو یا لژیرناقئ (نامەیا سەت پۆل یا گەلاتیناس St Paul's Epistle to the Galatians) یا ژ زمانی عمره بی هاتیە وەرگیران دگەل کورتیهک ژ ریزمانا عمره بی چاپکر بوو. هەژئ بیژین چاپکەرئ ئەوی یه عقوب میلیوس هایدلبرغ (Jacob Mylius of Heidelberg) پارچەین نەقیسینا لاپەرین داری بۆ هەمی لاپەرین نەقیسینا عمره بی تەرخانکر بوو، هەرچەوا بیەت، دئەفئ حالەتی دا، دەرئەنجامین نەقیسین نەگەلەک جوان و ریک پیک بوون، نەقیسینا هەندەک لاپەرین پەرتووکئ نە روون و ئاشکەرایە، ژ بەر هەندئ تیکە هشتتا ئەوی بزەحمەتە (Roper, 1988,16).

ژ لایهکی دیفە، زمانزانئ روژەه لاتی و شارەزایی بیاقئ ئنجیل و ماموستایی زانکویئ (یوهان هایدلبرگ هاینریش هونینجر Johann Heinrich Hottinger 1620-1667)، چەندین پەرتووکین دی پشتی هەرسئ پەرتووکین خو، ریزمانی عبری، ریزمانا ناشوری و ریزمانا عمره بی نەقیسا بوون، پشتی بۆرینا چەند سالەکین کیم واتە ل خزیزانا 1667ئ، هونینجر دکەفیتە د رووبارئ لیمت (Limmat) دا، ل رمخئ باشورئ باژیرئ زیورغ و دمریت، مرنا ناقری خورسارەتییهکا مەزن ب چاکسازیا جیهانی کەفت. قوتایی ئەوی یوهان هاینریش هایدجر (Johann Heinrich Heidegger 1633-1698) جەئ ئەوی دگریت و بەردەومی دەت کاری ئەوی لدۆر چاپکرنا پەرتووکین زمانی عمره بی (Loop, 2013,1-25; Jerchow& Lerner, 2007, 1-25).

هەروسا زیدەباری ئەفان کارین ل سەری نامازە پنهاتیه دان، ل سالا 1694ئ، قورنان بۆ نیکەمین جار ب شیوازی نەقیسینا خو یا سروشتی ژ لایئ زانایی پروستانتی و ئیسلامناس (أبراهام هینکلمان Abraham Hinckelmann 1652-1695) ل هامبورگ ل ئەلمانیا هاتبوو چاپکر. هەژئ یه بیژین کوپیا رەسەن یا ئەفئ چاپئ ژ لایئ (Württembergische Landesbibliothek) ل شوتهگارت ل ئەلمانیا هاتبوو پاراستن و ژیدەر دیار دکەت تا نوکه ژئ ل ئەویئ پاراستی یه. (HITTI, 1945,8).

ئیسلامی کاریگەر یهکا بەهیز ل سەر روژناقای ب گشتی و ئەلمانیا کربوو (11)، لەورا روژەه لاتنایین ئەلمانیا مینا (زیغرید هونکه Sigrid Hunk) دایه دیارکر روژا عمره بیان ل روژناقا دبریسقیت (شمس العرب تسطع علی الغرب - ALLAHS SONNE UBER DEM ABENDLAND (UNSER ARABISCHES ERBE) (هونکه، 1993، 528).

هەر لدهسپیکهکا زویی، زانکویین ئەلمانیا ب نارەزو یهکا بەهیز و تزی هزرین فەشارتی لدۆر روژەه لاتی هەولان فیری زمانین روژەه لاتی بن، پشتی زمانی عبری، زمانی عمره بی سەرنا ریزیهکا دیارا زانا و کەسایه تیپین ئایینی بین ئەلمانیا راکیشای، ل ناقراستا چەرخئ 16ئ، هەندەک زانکویان کورسین خواندنئ بۆ فیربوونا زمانی عمره بی، کۆ بەری چاپکرنا پەرتووکین عمره بی دەستپیکربوون، دیسان ل سالا 1583ئ ل باژیرئ هایدلبرخ (heidelberg) دەست ب فیرکر و خواندنا زمانی عمره بی هاتە کرن (Ayalon,2008,157; Atallah, 2018,60).

روژەه لاتنایین شارەزا سەرکەفتی بوون دریکا دروستکرنا جۆرین ستراتیژیا زمانی عمره بی ل سەر کیسئ خو، ئەف ستراتیژیه بناقئ ئەوی شارەزایی ئەوی ئەف شیوازی تاییەتەندید دروستکری هاتبوو بناق کرن و هاتبوو دەست نیشانکر بۆ سەنتەرئ چاپکرئ، نیک ژ ئەوان زانان تاییەتەندین عمره بی دروستکر، (پیتەر کریستن Peter Christin) بوو، کۆ دبنەرەت دا خەلکئ سوید بوو، ل سالا 1608ئ، ریزمانا عمره بی چاپکر بوو، پشتی بۆرینا سالەکئ پەرتووکا خو یا دوو بناقئ یاسا ابن سینایی (The Canon of Avicenna) ل سەر حسابا خو چاپکر بوو، پشتی هینگئ ناقری بۆ دکتورئ دادگەهئ ل سەر حسابا (شازن کریستنا Queen Christina) سوید، خو نامادە کربوو هەروسا ببوو نۆژدای نەخوشیان ل زانکو ئۆپسالا (Uppsala) (Roper, 1988,16; Roling, 2017, 94-132).

ل سالا 1627ئ، ماموستایی قوتابخانەیا تسفیکاو یا لاتینی جۆهان زیکیندروف (Johann Zechendorf 1580-1662)، نیکەمین کارئ خو یی زمانی عمره بی و گریدایی ب قورنائی فە چاپکر بوو، ناقری ئەف چەندە کر بۆ ژبو خزمەتکرنا مەسیحیان و کارئ ئەوی ل ئاهەنگا دەرچوونئ یا قوتابخانەیا ئایینی یا لاتینی ل 13 تەباخا سالا 1627ئ بناقئ (نەفسانەین محمدیان Fables Mohammedan) هاتبوو خواندن و پشتهفانییهکا باش بەدەستخو فە هینابوو، وەک پروژەیهکی بەرفرەه بۆ پتر دانەنیا سینا مۆسلمانان هاتبوو دیارکر، داکو ل پاشەرۆژئ کار ل سەر بەهیتە کرن (Ben-Tov, 2017,70).

هەروسا مزگینەرین پروتستانتی بین ئەلمانیا و وەرگیرین ئنجیلی بین دەستپیککی بزاف کربوون پەرتووکین

تەوهری پینچی: چاپکرنا پەرتووکیڤن عەرەبی ل وەلاتین دی بین ئەوروپی

هەندەک نمونەیین دەستتقیسین بزمانی عەرەبی ئەوین ل ئەوروپا هاتینە چاپکرنا تەکنیکا لاپەڕین داری بکارئینا. زانای رۆژنایایی میرۆسلاف کریک (Miroslav Krek) ژمارەکا پەرتووکیڤن بزمانی عەرەبی ل ئەوروپا هاتینە چاپکرنا داینە دیارکرنا، نافیری ژ چەرخ 14 دەستتقیسری یە و روونکرییە (مۆرا دارایی) ل ئەلمیریا (Ameria) ل ئەسپانیا دەستتقیسری یە (Krek, 1979, 203-212).

ئیکەمین هەولاً بکارهینانا نقیسین عەرەبی ل ئەسپانیا دەستتقیسری یە، چونکی هەتا دەستتقیسری چەرخ 15 زاینی، گزیرتا لیریا (Liberia Desert) سیستەمی نقیسینا زمانی عەرەبی بکارهینا ل دەمی ناکنجین مؤسلمان ل ئەسپانیا هاتینە مەسیحیکرن، زمانی ئەسپانی جەیی زمانی عەرەبی گرتوو، خواندنا زمانی عەرەبی کیم گرنکیا خۆ مابوو، پشتی ئەقان پشەتاتان چاپمەنیا جۆری بزاقەر گەهشتوو نەبرتاوتریەتا ئەسپانیا، ژبەر هندی دشین بیژین ئەسپانیا جوجاران رۆلەکی گرنگ دپشەفەرنە ئەقی تەکنیکی دا نەگزیایە. پشتی مۆرا دارایی یا ئەلمیریا وەرارکرنا چاپمەنیا ب شەش نمونەیین چاپمەنیا داری بەردەوامی پە هاتوو دان بزاقین ئەسپانیا ژبو بکارهینان و نقیسینا پەرتووکیڤن عەرەبی ل ساڵا 1488، ژلای لیون (Lyon)، سپایەری (Speyer) ل ساڵا 1490 بەردەوام بوون (Kampman, 2011,21).

ل ناقراستا چەرخ نۆزدی، جفاکناسی عەرەبی پۆلس ئەل-فارۆس (1861-1800 Paulus Alvarus) رەخنە لۆر گەنجین مەسیحی بین زمانی لاتینی ل سەر عەرەیین رەسەن قەدەگەری ل دەمی گرتنا ئەندلۆس هاتیە کونترۆلکرنا قە گرتوو، پشتی بۆرینا (60) ساڵان، ل دەمی ل ساڵا 1492، دووماهی دەولەتا مؤسلمانان ئەندلۆس هاتیە رووخاندن ژلای ئەسپانیا، خواندنا زمانی عەرەبی ل ئەوروپی تووشی زیانین هەستیار ببوو، ل ساڵین دۆیقا، دەستەلاتدارییا ئەسپانیا بریارا قەدەگەکرنا بکارهینانا زمانی عەرەبی دابوو، پەرتووکیڤن عەرەبی و دەست نقیسین عەرەبی هەمی هاتنە سۆتن (Patton, April 15, 2015).

ل ساڵا 1498، دەستتقیسی برنھارد فون بریدینباغ بیربریناتیو (Bernhard Von Breidenbach) یی زمانی عەرەبی بو سەر زمانی ئەسپانی هاتوو وەرگزیان (Kampman, 2011,21). دپینگاقین خۆ ژبو زفراندنا دەستتقیسین ب زمانی عەرەبی بو ئەسپانیا، ل ساڵا 1499، خودانی پەرتووکخانەیا عەرەبی تولدۆ دی سینرۆز (Toledo Ximénez de Cisneros 1517-1436)، پینگاقەکا دی ژبو زفراندنا ئەوان کارین دەر بارەیی نقیسین و ژیدەری ب زمانی عەرەبی بەری هینگە هاتینە ئەنجامدان ل ئەوروپا بینت ئەسپانیا قە، هەتا دەستتقیسری چەرخ (17) ئ زاینی، بزاقین ژردین ئەوروپیان دەر بارەیی نقیسین عەرەبی ب تاییەتی

زانستی زیندەواری بەردەوامی هەبوو. ئەقان ژیدەران پتر بزاق دکرنا هەوین خاچپەرسەتی، زانستین مەعریفی و فەدین و وەرگزیان نقیسین یونانی ژ عەرەبی و سریان و بزاقین بەلاقکرنا ئایینی بو رۆژەلاتی بخۆفە بگرن. ئەقی پینگاقی ئیکەمین هەما بەرژومندی و قیان خواندنا زمانی ئینگلیزی ل سەر دەمی ناقین بخۆفە دگرت. ئەق هەو بەردەوام بوو تا هەما دووی یا بەرژومندیان ل چەرخ 16 زاینی دەستتقیسری و تیدا خواندنا زمانی عەرەبی بایەگەک زور تاییەت بخۆفە ب تاییەتی دیقایی ب دەستتقیسینا پرسیار و بەرسقین گریدایی زانستی زیندەواری یقە گرتوو (Patton, April 15, 2015).

هەژێ یە بیژین ل ئەوی دەمیدا، ئەسپانیا ببوو پرا قەگۆ هاستنا دابوو نەریان بو زانین سئ ئایینان، جەیی دادگەها باوەری و زمانین جوراوجۆر. هەروەسا بو کەنال بو فیربونا سیستەمی کلاسیکی یی یونانی یی کۆ تیدا وەرگزیان لاتینی کارتیکرنا بەیژل سەر هزروربیرین ریزمیکە دیارا زانکۆین رۆژنایایی کری (Skemer, 2020, 107-120). ژبەر هندی شارستانیەتا ئەسپانی ب هەمی پارچین خۆفە و بدریژاها چەرخان بایەگەک تاییەت و جودا هەبوو، لەورا بزەمەت بەیتە شروقهکرنا بدریژی. ئەسپانیا ئەق چەندە ئەنجام دابوو، داکۆ هۆنەر، ئەدەب، موزیک، ئایینی ئەسپانیا ب جوداھی بەیتە جودان کرن ژ سەر جەم پشەتاتین پشەتەقتی ل ئەوروپا. ئەق بایەخە دشیان دایە بەیتە دین دمیزوو بیا چاپکرنا پەرتووکاندا ل ئەسپانیا (Steinberg, 2017, 53; García-Arenal. and Mediano, 2017, 133-163).

جۆری بکارهینا نقیسین و چاپکرنا پەرتووکیڤن بزمانی عەرەبی ل ئەسپانیا پشتی پەیدا بوونا دیاردا چاپکرنا پەرتووکیڤن بزمانی عەرەبی ل ئەسپانیا ل ناقراستا چەرخ نۆزدی، هەر لۆیق ئەوی شتواری هاتووون دروستکرن و چاپکرنا ئەوی بەری ساڵا 1492 دەهاتە بکارئینان، هەروەسا پەرتووکیڤن دویق دا ئەوین ب زمانی عەرەبی دەهاتە چاپکرنا دزنجیرەکا بزاقان دا بوون ژبو بەلاقکرنا مەعریفەتا زمانی عەرەبی بوو. ئەق جۆری نقیسین بو ئیکەمین جار ژلای قەشە پیدرو دی ئەلکا (monk Pedro de Alcala 1463-1400) قە هاتوو نقیسین و ل ساڵا 1505، ل ژیرنای (هۆنەری چەوانیا فیربونا زمانی عەرەبی) ژلای خوان فاریلا (Juan Varela) ل بازیری غەرناتە هاتوو چاپکرنا و تیدا هەمی پەقیق عەرەبی ب شتوہیکە رۆمانی هاتووون دیارکرنا. ئەق پەرتووکه ب نارمانجا پالدانا ئەسپانیا بو فیربونا زمانی عەرەبی هاتوو چاپکرنا، داکۆ گەندەلیا ئیسلامی بو موریسکین (موسلمانین) غەرناتە دیار بکەن و بەیتە پالدان باوەری مەسیحیەتی بین. ئەق پەرتووکه دووبارە ل غەرناتە هاتوو چاپکرنا (García-Arenal. and Mediano, 2017, 133-163).

هەروەسا خشتەک تیدا هاتوو دیارکرنا و نقیسین پەیفان بخۆفە گرتووون، کۆ تیدا ئەلیف و بیییا عەرەبی دگەل

نوی یی مسیحیان بو، کو داخوزا ژئ دکر خو راگرن تاکو (پاشا فلپی سی 1598-1622 King Philip III) دهستوریر ژ فاتیکان و مرگرت بو دمرکنا مؤسلمانان ل ئەندلۆس، ئەو بو ل سالا 1609ئ، دەستهلاندارییا ئەسپانی مؤسلمانین مۆریسکی ژ ئەندلۆس ب تەمامی دەرکرن، شۆینەرین مؤسلمان خرابکرن یان ب شۆوا و نەخشین نوی گوهوری، کو مەرما ئەوان یا سەرکی بەرزەکرنا شۆینەرین دیرین بین مؤسلمانان بوون و دەستهلاندارییا ئەسپانیا نەدقییا کارتیکرنا مؤسلمانان ب هیچ رەنگەکی لاسر ئەسپانیایا بمنت (HITTI, 1945,9; Atallah, 2018,62).

بارودۆخین ئەسپانیای ل ئەوی دەمیدا جودا و هەستیار بوون، ب درێژا هیا چەرخ 16ئ، پندقییا ئەسپانیای ب خواندن، نقیسن و چاپکرنا ب زمانێ عەرەبی گەهشتبوو ناستەکی زۆری بلندی، بەلێ ل سالا 1567ئ، دەستهلاندارییا ئەسپانیایا یاسایەکا نوی یا سزدانی دەرکربوو، تیدا بریار هاتبوو دان پندقییه هەمی مؤسلمانین مۆریسکی ناختن و نقیسنا عەرەبی دماوئ سی سالان دا رومستین و هەروسا پندقییه هەمی پەرتووکی ب زمانێ عەرەبی ب دەستهلانی بەینە دان بو پشکنینی، ئەو پەرتووکی ژ لایێ دەستهلانێ هاتینە گرتن هەمی ل جەین گشتی هاتبوو سۆتن. هەرچەوا بێت، هەر ل ئەفە سەردەمی دال هەندەک دەفەری دی یی ئەسپانیای خواندنا زمانێ عەرەبی گەهشتبوو بەیترین ناست، بو ئیکەمین جار ل کەفترین زانکویا نیمچەگەزیرماتان ل زانکویا سالامانکا (Salamanca University) و پاشی ل زانکویا ئەکالا دی ئیناریس (Alcalá de Henares)، زانایان بایهخەکا زۆر ب زمانێ عەرەبی دابوو و پیزانین زانستی بین زمانێ عەرەبی هاتبوون وەرگیران بو سەر زمانێ ئەسپانی و بەردەوام زانایان بەریخودا دا ئەوان پەرتووکی بزمانێ عەرەبی بین هاریکارییا ئەوان بو خواندنێ دکر و نقیسن خو لێر روونا هیا ئەوان شروقه دکر (de Castilla Muñoz, 2017,164).

ئەف چەندە هاتیە سەلماندن ژ لایێ فەکولەری مرقایهتی و گەشتان نیکولاس کلینیرتس بیکن (نیکولاس کلیناردوس Nicolaes Cleynærts Beken -Nicolaus 1542-1495) ناقری چوو بوو زانکویا سالامانکا داکو فیری زمانێ عەرەبی بیت. ل ئەفیری ناقری نامەکی بو پاشایی ئەسپانی (شارلی پینچی 1500- Charles V 1558) فریدکەت و تیدا داخواز دکەت هەمی ئەو پەرتووکی ژ لایێ دەستهلاندارییا ئەسپانیایا فە هاتینە سۆتن و گرتن ب ئەوی بەینە دان، چونکی ناقری هزر دکر، ئەو پەرتووکی دی بو فیربوونی هاریکارییا ئەوان کەن، ژ بەرکو تا ئەفی دەمی ژێ هەفرکییا رەگەزی بەردەوام بوو (de Castilla Muñoz, 2017,164).

هەروسا پەرتووکی بزمانێ عەرەبی ل بەلژیکا ژێ دەرکەفتوو، ئەف چەندە بریکا کەسەکی مەسیحی یی هۆلەندی نیکولاس کلیناردوس گەهشتبوون ئەویری. هەروسا ناقری

ناقی پەیفی ب رومانی ژێ هاتبوو نقیسن، ئەف نقیسنە وەک یا هۆنەر مەند هۆلەندی (رۆینچ بارک 1505- Reuwich for Breydenbach 1445)، بەلێ شۆوازی پەیفان شۆوازی پەیفین عەرەبییا مەغربی بوو، ب پەیفافا و قاف ب شۆوازی پەیفین ئەسپانیایا وی سەردەمی بوون، هەروسا ژمارەکا ژمارەین دەست نیشانکری، سەرجمی گشتی یی تاییەتمەندیان ژ (58) بین هاتنە بەراوردکرن دگەل (31) بین رۆینچی پیک هاتبوون. ئەف کارە هاتبوو نقیسن و چاپکرن ژبو هاریکاریکرنا کاتولیکان ژبو مەسیحکرنا مؤسلمانین ناکنجی ل باشووری ئەسپانیایا بین کو بەری (13) سالان کەفتینە دین کونترۆل مەسیحیان فە، ل ئەوی دەمی دەستهلاندارییا ئەسپانیایا هەمی جۆری ئەشکەنجەدان وەک زنجیرکرن، قەلاندن ب ساخی، سۆتن دجین تاییەت دا و سیاسەتا هۆفانە و پری توندوتیزی بەرامبەری وان مؤسلمان بکار دنیان، داکو ئایینی خو بەین و بەینە، ئەف سیاسەتە ل دادگەهین پشکنینی (Judicial Institution) دهاتنە ئەنجامدان و ئارمانجا سەرکی یا دەستهلانێ ئەسپانیایا ژ ئەفی چەندێ نەهیلانا بیدعیان بو ل ئەسپانیایا (Roper, 1988,14; Atallah, 2018,62).

هەروسا ل سالا 1548ئ هەندەک نمونەیین دی بین پەیف و نقیسنین عەرەبی ب شۆوازی نقیسنا سەر لاپەرین داری هاتبوو دیارکرن و ل سەر پەرتووکی ل قییهنا و زیروگ (Vienna and Zurich) و ل سالا 1558ئ ل پالیرمو (Palermo) هاتبوو دیارکرن، بەلێ ئەفان پەرتووکان چ پینشەچوو بخوا فەندیتوون و ئەف چەندە مابوو تا سالا 1566ئ، لدمی کولیزا یەسوعی ل رۆما دەست ب چاپکرنا چەندین بەلافووک و پەرتووکان بو ریازا کاتولیکی ب زمانین عەرەبی و لاتینی کری، پستی هینگی سەر ژنوی جۆرەکی پینشەچوونی کەفتبوو ئەفان جۆرە نقیسنین عەرەبی دا، کو ئارمانجا ئەوان یا سەرکی رومانەکرنا ئەفان پەرتووکان بوو بو ناغ مؤسلمانان دا (HITTI, 1945,5). هەروسا ل نیفا چەرخێ سازدئ، رەهبا نین یەسوعی قوتابخانەین زمان و ئەدەبی عەرەبی ل ئەوروپا فەکر بوون و هەروسا بەلاقەرین ئایینی مەسیحی رومانەکی دەفەری عەرەبی بو فەگواستنا ژیدەرین عەرەبی بو ئەوروپا کر بوون، ب ئەفی چەندێ سەدان پەرتووکی بزمانێ عەرەبی بو پەرتووکانەین پاریس، لیدن، ئوکسفۆرد، لەندن، قییهنا، رۆما و پاریس هاتبوو فەگواستن. هەروسا گرنگی دا ب فەگواستنا کارتیکرین هزر بویری عەرەبان ل دۆر کەنیسیان بو و لاتین ئەوروپی (Brentjes, 2020).

هەروسا ل سالا 1566ئ، پەرتووکا (باوەرییا مەسیحیەتی) ب زمانێ عەرەبی و کشتالی (Doctrina Chistiana en la lengua y castellana) یا سەرۆکی قەشەین بلنس مارتن بیریز دی ئەیالا (Martin Perez de Ayala)، ئارمانجا سەرکی یا ئەفی پەرتووکی پالادانا نقشی

رگمیزین مرقوی و نیزیکرنا هندهک میللهتان ب هندمکین دی دگیریت، واته چاپهمینی رولهکی گرنک د دانهمیاسینا شارستانی و هوشیارکرنا جفاکی ژلابی هزرخاناقه دگیریت. چونکی چاپکرن و وهرگیرانا پرتووکان کهلترئ میللهتان بو میللهتان روون دکمت. ههروسا خواندنا پرتووکان هوشیاربی لدهف رهوشهنبیران پهدا دکمت و وان پالدهن هزرین خو لدور پشاهت و کاودانین جفاکی دارین، داکو مللهتی خو ژ تاریاتی و نهرانینی رزگار بکن (Roper, 2007,250-267).

بیگومان چاپکرن و وهرگیرانا پرتووکین بزمانی عمرهبی نهوین ل نهفی ماوهی دا ل وهلاتین نهووپا هاتینه چاپکرن رولهکی نیجگار گرنک د پهداکرنا هزرا هشیاریا عمرهبی دا ههبو (13)، چونکی ژ لایهکی فه، نقیسهترین نهوان پرتووکین بزمانی عمرهبی بین بهرهمین خو ل نهووپا چاپ دکرن، گلهک جارن رمخنه ل جفاکی عمرهبی دگرتن و ب جفاکهک تاری و نهشارستانی دابوو نیاسین. ژ لایهکی دیفه، رهوشهنبیرین عمرهب ددت، کو کا چهوا نهو بهرهمین ل نهووپا دهینه چاپکرن مفا ژئ دهینه وهرگرتن و دینه نهگهری هوشیارکرنا جفاکین نهووپی لدور نیسلامی و شارستانیتا نیسلامی، ب تاییهتی نهسپانیا رولهکی گرنک دهفی چهندئ دا ههبو (Roper, 2007,250-267).

ب ناشکمرایی روون دبیت، کو ل نهوی دمهدا وهلاتین عمرهبی دین کیماسین چاپکرن پرتووکانه دنالی، نهف چنده ژ بیبو نیکی ژ نالوزترین ناستهنگین نهپشکهفتنا دهفهرئ، پستی بۆرینا چهندین سالان، گوهورینین زور گرنک دهفی بیافیدا پهدابوون و هزرین نوی بین هوشیاری و نارمزوین پشکهفتنی دهرکهفت و ب تاییهتی دناق چینا خواندهقان و رهوشهنبیران دا، گلهک نراسته دناق پیکهاتین جفاکی، رهوشهنبیری و سیاسی پهدابوون، داخوازا گوهورینین ریشیمی دناق جفاکی عمرهبی دا دکرن. دههمان دمهدا گوهورینین نابوری و جفاکی ب شیهیهکی بلهز پهدابوون. همژی به بیژین چاپکرن پرتووکان رولهکی گرنک دهقان پشاهت و پشقهچووین گرنک دا گیرا بو، ب تاییهتی نهو پرتووکین ل نهووپا هاتینه چاپکرن بهشاریهک سهرشک دهقان پشاهتان دا ههبو (Roper, 1988,320).

لدهمی دهرگههین چاپهمینی هاتینه دناق جیهانا عمرهبی، گلهک فاکتهرین بووینه پالدهرین گوهورینا ل جیهانا عمرهبی پهدابوون، نهف فاکتهره بوونه نهگهری دروستیونا هشیاریا عمرهبی و نایدولوزین نهوی. ب نهفی چهندئ چهندین گوهورین دهرزوبیرین هزرخانین نیسلامی و زانایان دا پهدابوون، ل نهفی دهمی دا گرنگترین و سهخترین نهوک بو زانایان مۆسلمانان شهری نهوان دگهل رۆژناقایی بو، چونکی ل نهوی دهمی و ب تاییهتی پستی رینسانسی، رۆژناقاییان بریکا شورشا پشسهسازی، سهرمایه‌داری، شهترین لهشکری، سیاسی، جفاکی و دابوونهریتی خو دابوو نیکی و ههشرکیا

زور ههژ خواندنا زمانی عمرهبی دکر و پرتووکین ب زمانی نینگلیزی وهرگیرابوون سهز زمانی عمرهبی (de Castilla) (Muñoz, 2017,164). ههروسا ریزهیهکا زورا پرتووکین بزمانی عمرهبی و گریدایی شارستانی و نایینی نیسلامی ل بهریتانیا ژی هاتبوون چاپکرن و وهرگیران و نیکهمین پرتووکا عمرهبی ل بهریتانیا هاتیه چاپکرن ژلابی چاپخانهیا چاپکری بهریتانی (وینکن دی ورد Wynkyn de Worde) ل چادمیا پهبانان ل لهدن ل سالآ 1524 هاتبوو چاپکرن (Roper, 1985,12-31; Aronoff, 1989, 65-98).

تهوهرئ شهسین: رۆلی چاپکرن و بهلافکرنا پرتووکین عمرهبی ل نهووپا دپشقهبرنا هزرا هشیاریا عمرهبی

هزرماند و رۆژهلاتناسین نهووپی گههشتبوون نهوی باوهری نهگه پرتووکین ب زمانی عمرهبی ل نهووپان هاتنه چاپکرن، نیدی ب "پرتووکین پیرۆز" نامین، چونکی نهوان گلهک جارن رمخنهین توندل نهوان پرتووکان دگرتن ب تاییهتی ژی قورناتی (عبدالواحد، 2000، 29-48)، نهوان نهزانی نهف جوره هزروبیرین بهرتنگ و ب نهفی رنگی دی نه نهگهری نفاکرنا لایهتی بهرامبهر واته فهکرنا هزروبیرین عمرهبان لدور نهقان جوره رمخهیان، ههروسا زانانین نهووپی هزرنهکر دی بوجووین نهوان کاریگهریهکا زور کته سهز جفاکین نیسلامی (12) و رهوشهنبیرین عمرهب و دی ب دزی هزروبیرین نهوان بهرامبهری دابوونهریتین عمرهبان راهستن (ارسلان، 2008، 7-9؛ حسن، 1997، 13-146)، ههروسا نهوان ژبیر کری به کو خواندن و نقیسینا پرتووکان تشتهکی سرۆشتی بوو دناق نیسلامی دا و دناق سیستهمی دا فیرکرنی دا دهاتنه خواندن، عمرهبان ب شیهیهکی بهرهه بهریخودا پروسینا چاپکرن پرتووکین بزمانی عمرهبی ل نهووپا بریکا هزروبیرین جودا جودا، سهمرای هندئ عمرهبان چ نیکهتی ژبو پشتهفانیکرن و دژایهتیکرنا چاپکرن پرتووکین عمرهبی ل نهووپا نهبوون (Ayers, 2004,94). ل نهفهرئ دیار دبیت عمرهبان ب هووری دویچوونا بزاقا وهرگیرانا پرتووکین عمرهبی ل نهووپا دکر دگهل هندیدا دژایهتی نهوان ب شیهیهکی بهرچاف نهکر.

پروسینا چاپکرنی دناق جفاکی عمرهبی دا نهگلهک بهیزبوو نهف چنده دزفریت بو سرۆشتی نهوان دهولتهان بین ل دهفهرئ دهستههلات دکر، چونکی نیسلام نه دزی تهکنولۆژییا چاپکرنی بو، بهردهوام عمرهبان دانوستاندن لدور چاپهمینی دکرن و خوشحالیا خو دهربارمی چاپکرن گلهک پرتووکان دا دبیاقین جودا جودا دایه دیارکرن (Ayers, 2004,94). بهلی ب ببورینا موختی بوو ب ناشکمرایی دیار بیبو، کو چاپکرن نیکی ژ گرنگترین نامزین بهلافکرنا پزانین و رهوشهنبیرینه دناق تهخین جودا جودا بین جفاکی دا، بریکا چاپهمینی رگمیز و میللهت ب جفاکی دهینه نیاسین. ههروسا چاپهمینی رولهکی گرنک د دانهمیاسینا

ده‌نه‌نجام

پشتی نه‌نجامدانا فه‌کولینئی لدور نه‌قی بابیتی چه‌دین خالین گرنگ و هه‌ستیار ژئی هاتینه فه‌دین، کو گرنگرتینین وان نه‌قین لخورئی نه:.

1 عمر میان پیشه‌سازیا لایه‌ران نیشا نه‌روپیان دابوو، نه‌ق چه‌نده ژلایئ روژ هه‌لاتناسانفه هاتیه ناشکراکرن، هه‌روسا روژ هه‌لاتناسان روله‌کئی نی‌کجار گرنگ دنقیسین و کومکرنا ژیدهرین عمره‌بی بین ده‌سپنیکئی هه‌بوون، پتریا ژیدهرین بزمانئ عمره‌بی هاتینه نقیسین و کومکرن ده‌سئی ده‌می دا لدور نه‌لیف و بییا عمره‌بی، ریزمان و نایینئ نیسلامئ بوون. ژبه‌رکو لده‌سپنیکئی روژ هه‌لاتناسان ده‌قیان ب نه‌قی ریکئی شارما بین و پاشی به‌ریخودایه لایه‌نین بین دیروکئی دناق عمره‌بان دا.

2 لده‌سپنیکا ده‌رکه‌فتنا چایا زمانئ عمره‌بی ل نه‌روپیا هه‌ر ب زمانئ عمره‌بی بوو، به‌لی هندک وه‌لاتین نه‌روپیی وه‌ک نه‌سپانیا پتریا ژیدهرین عمره‌بی راگرتن، ل جهین گشتی سوئن و ناگر به‌ردابووئ، نه‌سپانیا وه‌سا هزر دکر، نه‌ق ژیدهره دئ بنه نه‌گه‌رئ به‌لاقبوونا ره‌وشه‌نبیری و زانستین عمره‌بی دناق نه‌سپانیا دا و دئ ل پاشه‌روژئ بیته مه‌ترسی بو سه‌ر نه‌سپانیا، چونکی نه‌قئ وه‌سا هزر دکر، دئ خه‌لکئ نه‌قئ پتر خو نیزیکی عمره‌بان که‌ن، هه‌روسا دئ خه‌لکئ نه‌قئ پتر ب که‌لتورئ عمره‌بان فه‌هینه گرنیدان و دئ هیزا نیسلامئ ل ویرئ زقریت فه.

3 پرؤسینا چاپکرنا په‌رتووکین بزمانئ عمره‌بی دگهل دا قورئان ل نه‌روپیا زنجیرمکا ئالوز و سه‌خت یا جیروکان لدور هه‌لسه‌نگاندنا نیسلامئ و جفاکئ عمره‌بی ژلایئ زانا و روژ هه‌لاتناسین نه‌روپیی فه هاتینه نیشان دان. ژلایه‌کئ فه ، ریژمکا زورا نقیسر و زانایان بزاف و هه‌ولین به‌یز داینه ژبو به‌رهمینانا باشتین په‌رتووکین بزمانئ عمره‌بی و چاپکرینه. ژلایه‌کئ دیفه، پتریا جاران دانووستاندن و گه‌نگشین کارین نه‌وان لسه‌ر بناخی رمخه‌گرتن و دژایه‌تیا نیسلامئ و قورئانئ و لاواز نیشا دانا زمانئ عمره‌بی بوو. چونکی دنقیسین خو دا زور هوشیار و هویرین نه‌بوون.

4 پتریا جاران هزره‌بیرین نه‌روپیان لدور په‌رتووکین بزمانئ عمره‌بی ده‌جوارچوقین ستراتیژی و ریکین خواندین په‌رتووکا ننجیلئ دا بوون، واته گه‌لمک نه‌فسانه و خه‌له‌تی لدور زمانئ عمره‌بی و که‌لتورئ عمره‌بی هاتبوون چاپکرن و به‌لافکرن، نه‌ق چه‌نده نیک ژ پالده‌رین سه‌ره‌کی بین سه‌رده‌می هه‌سپاریا عمره‌بی بوون. چونکی ده‌چا‌پکرین خو دا بین ئایینی بانگه‌شیا زفرینا مه‌سیحیه‌تی دکرن و تیدا گوتارین ئایینی بین گرنیدایی پروتستانی و کاتولیکئ به‌لاف دکرن، نه‌ق چه‌نده ب روونی دوان په‌رتووکان دا هاتبوو دین بین دناق مه‌سیحیین روژ هه‌لاتئ دا ده‌هاتنه به‌لافکرن.

5 سه‌ره‌رای هندئ نیکه‌مین چاپین پیداجوونا قورئان و په‌رتووکین بزمانئ عمره‌بی ل باژیرئ فینس بیئ ئیئالی هاتبوون چاپکرن، دگهل هندیدا، نه‌لمانیا، هولندا و فه‌رنسا پینگاقین

نیسلامئ و جیهانا عمره‌بی دکر. فه‌ریژا نه‌قی هه‌فرکیئ کارتیکرنا خو ل سه‌ر پرسین جفاکی و ره‌وشه‌نبیری ل سه‌رانسه‌ری جیهانا عمره‌بی، ب تاییه‌تی ل مسرئ، سووری و لبنانی هه‌بوو (Aqeel, 2009,21).

هه‌ژی یه بیژین ده‌برینا هزره‌بیران و چاپه‌مه‌نیا هه‌چه‌رخا نه‌وی ده‌می روله‌کئی به‌رچاف و ژ هه‌ژی ده‌بهره‌هکرنا سه‌رکه‌فتنن ره‌وشه‌نبیر و هزره‌فانین عمره‌بیدا، نه‌وین هه‌می هیز و شیانین خو ده‌مزاختن ژبو دووباره ئاقرن و ریکخستنا هزرین نیسلامئ و تیگه‌هین کاره‌دانان به‌رامبه‌ری هه‌فرکیئ نوئ بین جیهانئ هه‌بوو. هه‌روسا چاپه‌مه‌نیئ روله‌کئی به‌رچاف ده‌رایکاریکرنا ریکخستئ دا هه‌بوو، چونکی خه‌لک هاته پالان بو ریکخستنا بزاقین سیاسی و کومه‌لایه‌تی، کو به‌ری هینگئ نه‌وان بخو سه‌رکه‌فتن د ده‌برینا هزره‌بیر و شه‌رین خو دا ب دژی ئیمپرالیزما روژ ئاقایی، سه‌رمایه‌داری و مودرنه‌تی دا به‌ده‌سته‌ ئینان (Aqeel, 2009,21).

خواندنا چاپین بزمانئ عمره‌بی وه‌ک ستوینین هزا نه‌ته‌واپه‌تی، هزرین علمانی و مودرنه‌تی بو تاییه‌ته‌مدین هه‌سپاریا عمره‌بی هاتینه دانان و به‌رده‌وام روله‌کئی سه‌ره‌کی بو چاپکرنا په‌رتووک و گؤفاران ل دووماهیا چه‌رخئ نوزدئ گیرینه. سه‌ره‌رای هندئ خواندین سه‌رده‌م جو‌داه‌ی و کیماسیان دئخه‌نه ریکخستنا نه‌قی ماوه‌یی دا، دگهل هندیدا، ژیدهرین گرنیدایی هزا هه‌سپاریا عمره‌بی نه‌قی قوناغا گرنگ وه‌ک ده‌نه‌نجامه‌ک راسته‌مخو یئ (شوره‌شا چاپه‌مه‌نیئ ل روژ هه‌لاتا نافین) دهن نیاسین. چونکی ده‌سئی ماوه‌ی دا زانایان به‌رده‌وام به‌ریخودایه پشته‌فانیکرنا نامراژین پیشه‌سازیا کوپیکرنئ بو ریکخستنا هزرین گرنگ بریکا به‌رهمینانین به‌رفره‌ه، کومکرن و چاپکرنا په‌رتووکین گرنگ ب تاییه‌تی ل نه‌وان ده‌فه‌رین ده‌سنقیسین لی ده‌هاتنه چاپکرن ، هه‌تا نه‌و میژوو نقیس و زانان داخوزا پاشه‌مه‌رنا پیشه‌که‌فتنا چاپه‌مه‌نیا عمره‌بی لده‌فه‌رئ دکر، به‌چاقین خو گرنگیا پیشه‌که‌فتنا جفاکی و سیاسی یا ژنه‌نجامئ کاره‌دانین چاپه‌مه‌نیا نه‌قی ماوه‌ی ل سه‌ر هه‌سپاریا عمره‌بی ل دووماهیا چه‌رخئ نوزدئ دا دینته و ده‌نه‌نجامین کارتیکرنا نه‌وان ل سه‌ر ده‌رکه‌فتنا چاکسازیا نوپوون و نایدولوزیا نه‌ته‌وه‌یی بو ب روونی ناشکرا بووه (Auji, 2016,4).

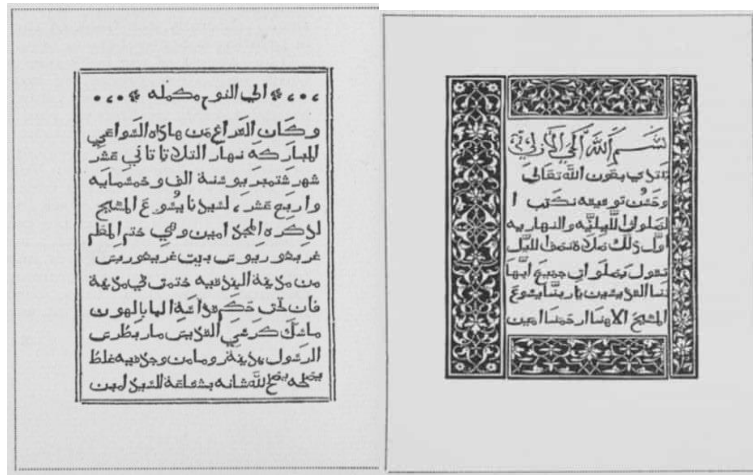
واته دشین بیژین چاپکرنا په‌رتووکین زمانئ عمره‌بی نه‌وین ل نه‌روپیا و دناق عمره‌بان ژلایئ نه‌روپانقه ده‌هاتنه چاپکرن، روله‌کئی گرنگ ده‌رکه‌فتنا هزا هه‌سپاریا عمره‌بی دا گیریه. چونکی نه‌قان جو‌ره په‌رتووکان هزره‌بیرین نه‌روپیی ب دژی جفاکی عمره‌بی و که‌لتورئ وان دیار دکرن. نه‌ق چه‌نده بوونه نه‌گه‌رئ هندئ هزره‌فانین عمره‌ب دگوتارین خو دا داخوزا هووشیاری و رابوونئ ب دژی ده‌سته‌ه‌لاتا بیانان دناق وه‌لاتین خو دا کری یه و داخوزا زفرینا که‌لتورئ ره‌سه‌نی نیسلامئ کری یه.

کرپوو، کو دئ بهشداریی دبه لافکرنا زانست، هۆنهر چاپ و به لافکرنا زمانئ عمره بی دا کهن. ههروهسا لدهمی پهرتووکی بزمانئ عمره بی چاپ دکرن ب کوالتییهک زور خراب و نهریکهستی چاپ و نه روون چاپ دکرن، کو نارمانجا نهوان یا سههکی نهو بوو، نهوان نهقیبیا رامانا دروست یا پهرتووکی بگههیت خواندهفانن، ب تایبهتی نهو بابیهتین گریدایی لایههین ئایینی و ریکهستنا چفاکی فه.

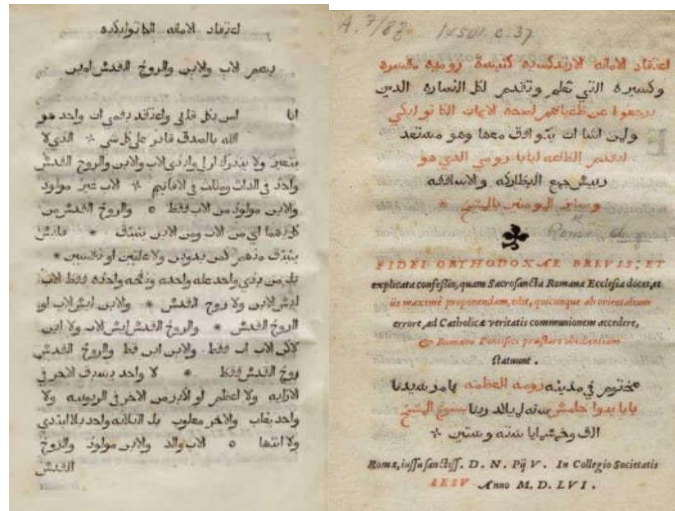
گهلهک باش هاقیتیبوون و ریک بو چاپین زانستی بین سههکهفتی ل پاشهروژی بو خواندنین عمره بی هاقیتیبوون و زانایین شارهزایی بیافی زمانئ عمره بی دال زانکویان دامهزراندبوون. 6 یاروون و ناشکههرايه ههمی چاپ و وهرگیرانین ب زمانئ عمره بی ل نهو روپا هاتینه نهجام دان، دوو نارمانج ههبوون، کو لاوازرنا ئایینی نیسلامئ و فیرکرنا نقشی نوی لدور کیماسیین جیهانا نیسلامئ، سهههراي هندئ نهوان وهسا هزر

پاشبهند

نیکهمین پهرتووکا بزمانئ عمره بی هاتیه چاپکرن

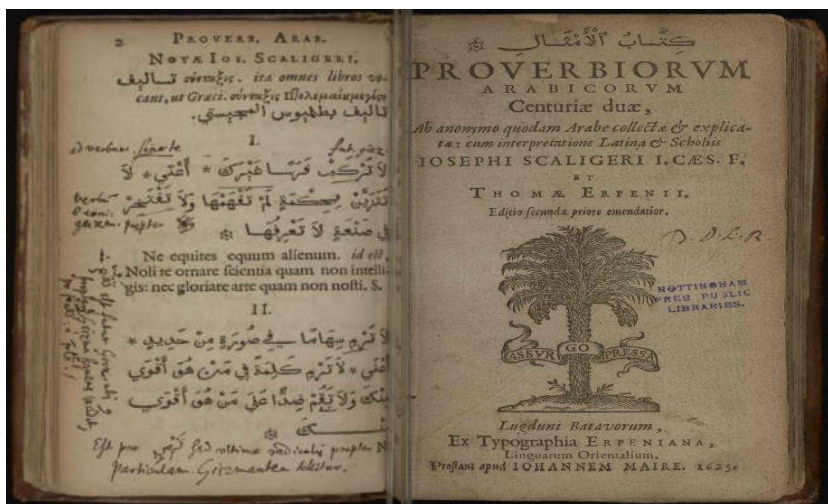
(HITTI, 1945,7).

(Atallah, 2018,50).

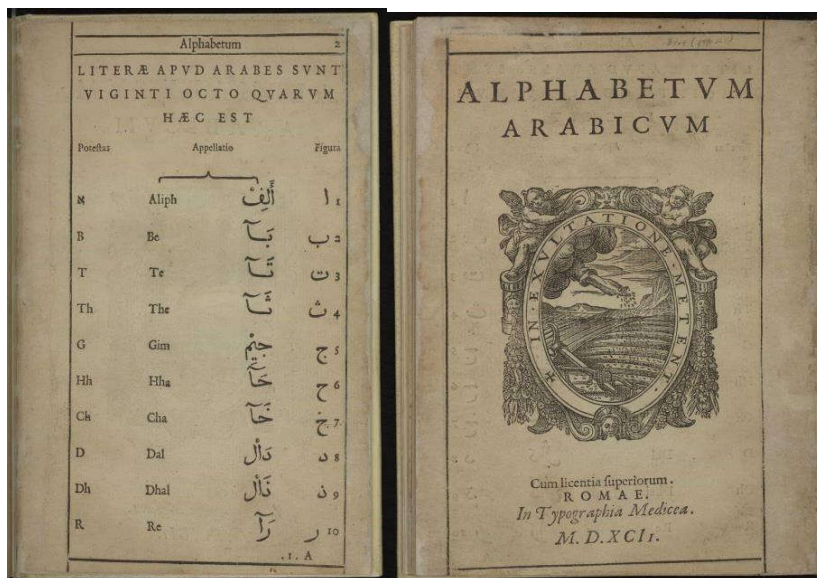
وینئ پهرتووکا پهندتین عمره بی

(Erpenius, 1623)

ویننی پهرتووکا ئهلیف و نبیا عمره بی

(Henry, 1592)

1700-1900 (Doctoral dissertation, University of Georgia).

Kampman, F.J., 2011. Arabic Typography-its past and its future (Bachelor's thesis).

Roper, G., 1988. *Arabic printing in Malta 1825-1845: Its history and its place in the development of print culture in the Arab Middle East* (Doctoral dissertation, Durham University)

3. پهرتووک:

Auji, H., 2016. *Printing Arab modernity: book culture and the American Press in nineteenth-century Beirut*. Brill.

لیستا ژیده ران

1. دهستنفیسین ب زمانن نینگلیزی

Jones, R., 1592. The Alphabetum Arabicum. In *Learning Arabic in Renaissance Europe (1505-1624)* (pp. 177-198). Brill.

Germanus, D., 1639. Early Arabic printed works Treasures of Rare Book Division (the polyglot Arabic-Italian-Latin dictionary). Romae Publisher: Italy.

2. نامهین زانستی

Ayers, B.S., 2004. Early Muslim Printing: A Study of Early Muslim Experience/s with the Printing Press from

4. پهرتووكين بزمانى عهدهي:
 ارسلان، الامير شكيب.(2008). *النهضة العربية في العصر الحاضر*، قدم له: محمد شيا، اشراق و تحرير: سوسن النجار نصر، ط1، لبنان: دار التقدمية.
 انطونيوس، جورج.(1987). *بقطة العرب تاريخ حركة العرب القومية*، ترجمة: د.ناصر الدين الاسد و د. إحسان عباس، تقديم: نبيه أمين فارس، ط2، بيروت: دار العم للملايين.
 حسن، محمد خليفة.(1997). *أثار الفكر الاستشراقي في المجتمعات الإسلامية*، القاهرة: عين الدراسات و البحوث الانسانية و الاجتماعية.
 عبدالوحد، عبدالقهار.(2000). *الاستشراق و الدراسات الاسلامية*، ط1، عمان: دار الفرقان.
 محمد، أسماعيل علي.(2012). *الاستشراق بين الحقيقة و التضليل مدخل علمي لدراسة الاستشراق*، ط6، القاهرة: دار الكلمة للنشر و التوزيع.
 هونكه، زيغريد.(1993). *شمس العرب تسطع على الغرب اثر الحضارة العربية في أوربة*، نقلة عن الالمانية: فاروق بيضون و كمال دسوقي، راجعة و وضع حواشية: مارون عيسى الخوري، بيروت: دار الافاق الجديدة.
5. گؤفار
 Aqeel, M., 2009. Commencement of Printing in the Muslim World: A View of Impact on Ulama at Early Phase of Islamic Moderate Trends. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2(2), (Scopus).
 ARIKAN, Z., Wahid Gdoura, Le Debut de Imprimerie Arabe a Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel (1706-1787). Publication de l'Institut Superieur de Documentation, no. 8, Tunis 1985. *Erdem*, 10(14).
 ARIKAN, Z., Wahid Gdoura, Le Debut de Imprimerie Arabe a Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel (1706-1787). Publication de l'Institut Superieur de Documentation, no. 8, Tunis 1985. *Erdem*, 10 (14).
 Aronoff, M. (1989). The orthographic system of an early English printer: Wynkyn de Worde. *Folia Linguistica Historica*, 21(Historica-vol-8-1-2). (Scopus)
 Atallah, Mariette. "Early Arabic Printing in Europe." *MELA Notes* 91 (2018), p/43
 Ayalon, Y., 2008. Richelieu in Arabic: The Catholic Printed Message to the Orient in the Seventeenth Century. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 19(2), (Scopus)
 Ben-Tov, A., 2017. 3 Johann Zechendorf (1580–1662) and Arabic Studies at Zwickau's Latin School. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 57-92). Brill. (Scopus)
 Blair, A. (2010). The rise of note-taking in early modern Europe. *Intellectual History Review*, 20(3).
 Bulliet, R.W., 1987. Medieval Arabic Tarsh: A Forgotten Chapter in the History of Printing. *Journal of the American Oriental Society*, pp.427-438.
 Baker, M. C. (2011). *Christian Traditions in the Contemporary Middle East: A Bibliographic Essay*.
 Bobzin, H. (1970, January). *Early printed Korans: the dissemination of the Koran in the West*. IDC.
 Brentjes, S., 2020. *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th–17th Centuries: Seeking, Transforming, Discarding Knowledge*. Routledge.
 Carter, T.F., 1925. *The invention of printing in China and its spread westward*. Columbia University Press.
 Childress, D., 2007. *Johannes Gutenberg and the printing press*. Twenty-First Century Books.
 Eisenstein, E.L. and Elizabeth Lewisohn, E., 2005. *The printing revolution in early modern Europe*. Cambridge University Press.
 Erpenius, T., 1623. *Kitāb al-amthāl –Book of Arabic Proverbs. Ex typographia Erpeniana: linguarum Orientalium* : Prostant apud Iohannem Maire.
 Hoe, R. (1902). *A Short History of the Printing Press and of the Improvements in Printing Machinery from the Time of Gutenberg up to the Present Day*. R. Hoe.
 Jones, E. ed., 2015. *A Concise Companion to the Study of Manuscripts, Printed Books, and the Production of Early Modern Texts: A Festschrift for Gordon Campbell*. John Wiley & Sons.
 Jones, R., 2020. *Learning Arabic in Renaissance Europe (1505-1624)*. Brill.
 Kapr, A., 1996. *Johann Gutenberg: The man and his invention*. Routledge.
 Loop, J., 2013. *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic studies in the seventeenth century*. Oxford University Press,
 Pikkert, P. (2008). *Protestant Missionaries to the Middle East: Ambassadors of Christ or Culture?*. Alev Books.
 Rasterhoff, C., 2016. *Painting and publishing as Cultural Industries* (p. 352). Amsterdam University Press.
 Rilke, R.M., 2001. *The book of hours: Prayers to a lowly God*. Northwestern University Press.
 Salama, M. R. (2011). *Islam, orientalism and intellectual history*.
 Steinberg, S.H., 2017. *Five hundred years of printing*. Courier Dover Publications.
 Vrolijk, A. and Weinberg, J., 2020. *Thomas Erpenius, Oriental Scholarship and the Art of Persuasion. In Scholarship between Europe and the Levant*.
 Yakubovych, M.M., *History of Printing the Qur'an in Europe: Editions, their Quality and Accuracy*.

- Lincoln, E., 2014. Gospel Lessons: Arabic Printing at the Tipografia Medicea Orientale. *Art in Print*, 4(4), (Scopus)
- Modanlou, H.D., 2008. Avicenna (AD 980 to 1037) and the care of the newborn infant and breastfeeding. *Journal of Perinatology*, 28(1), (Scopus).
- Oettinger, A., 2011. The Hypnerotomachia Poliphili: art and play in a Renaissance romance. *Word & Image*, 27(1) (Scopus).
- Riedel, D.A., 2006. Humanism, Oriental Studies, and the Birth of Philology: Learning Arabic in Europe since the Sixteenth Century, Newsletter of Medievalists of the Middle East 18(.2). (Scopus)
- Roling, B., 2017. 4 Arabia in the Light of the Midnight Sun: Arabic Studies in Sweden between Gustaf Peringer Lillieblad and Jonas Hallenberg. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 93-132). Brill. (Scopus)
- Roper, G. (1985). Arabic printing and publishing in England before 1820. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 12(1). (Scopus)
- Roper, G., 2007. The printing press and change in the Arab world. *Agent of change: Print culture studies after Elizabeth L. Eisenstein*, (Scopus).
- Said, E. W. (1977). Orientalism. *The Georgia Review*, 31(1), (Scopus).
- Saliba, G., 2007. Arabic Science in Sixteenth-Century Europe: Guillaume Postel (1510-1581) and Arabic Astronomy. *Suhayl. International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilization*, (Scopus)
- Skemer, D.C., 2002. An Arabic Book before the Spanish Inquisition. *Princeton University Library Chronicle*, 64(1). (Scopus)
- Thomas, D. and Chesworth, J.A. eds., 2015. *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History.: Volume 7. Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500-1600)*. (Scopus)
- van den Boogert, M.H., 2017. 12 Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire: Johannes Heyman (1667–1737) between Izmir and Damascus. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 294-309). Brill. (Scopus)
- Van Dijk, A., 2005. Early Printed Qur'ans: The Dissemination of the Qur'an in the West. *Journal of Qur'anic Studies*, 7(2). (Scopus)
- van Uchelen, T.C. and Dijkstra, P., 2013. The Leiden 'Afdruksel'. A Type Specimen of the Press of Willem Silvius in Its Last Days (1582). In *Dutch Typography in the Sixteenth Century* (pp. 33-52). Brill. (Scopus)
- de Castilla Muñoz, N.M., 2017. 6 The Teaching and Learning of Arabic in Salamanca in the Early Modern Period. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 163-188). Brill. (Scopus)
- Feingold, M., 2017. 2 Learning Arabic in Early Modern England. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 33-56). Brill.
- García-Arenal, M. and Mediano, F.R., 2017. 5 Sacred History, Sacred Languages: The Question of Arabic in Early Modern Spain. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 133-162). Brill. (Scopus)
- Ghobrial, J.P.A., 2017. 13 The Life and Hard Times of Solomon Negri: An Arabic Teacher in Early Modern Europe. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 310-331). Brill. (Scopus)
- Girard, A., 2017. 7 Teaching and Learning Arabic in Early Modern Rome: Shaping a Missionary Language. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 189-212). Brill.
- Gunaratne, S.A., 2001. Paper, printing and the printing press: A horizontally integrative macrohistory analysis. *Gazette (Leiden, Netherlands)*, 63(6), (Scopus)
- Hitti, P.K., 1942. The first book printed in Arabic. *The Princeton University Library Chronicle*. (Scopus)
- Hoftijzer, P.G., 2015. The Dutch Republic, Centre of the European Book Trade in the 17th Century. *Institut für Europäische Geschichte*.
- Jackson, S., & Moses, A. D. (2017). Transformative Occupations in the Modern Middle East. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, 8(2), (Scopus)
- Jerchow, S. and Lerner, H., 2007. Johann Heinrich Hottinger and the Systematic Organization of Jewish Literature. *Judaica Librarianship*, 13(1).
- Jones, R., 1994. The Medici oriental press (Rome 1584-1614) and the impact of its Arabic publications on Northern Europe. In *The 'Arabic Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England* (pp. 88-108). Brill.
- Kościelniak, K., 2010. Between the Syriac heritage and the Papacy. The cultural influence and contribution of the Maronite Church to the growth of the Middle East in the 14th–19th centuries. *Orientalia Christiana Cracoviensia*, 2, (Scopus)
- Krek, M., 1977. Was the First Arabic Book Really Printed at Fano?. *MELA Notes*, (10), pp.11-26.
- Krek, M., 1979. The enigma of the first Arabic book printed from movable type. *Journal of Near Eastern Studies*, 38(3).

دستکفت و مافین خو . بنیره (Pikkert, 2008, 29-32; Baker, 2011)

3. ل نهوی دمیدا دولمتین نهروپی همفرکیبا گرتتا دهفرین دویری دسته لاتین خو دکر، داکو دیانما مسیحی لی به لافیکم و هزرین دسته لاتا خو لسهر خملکی نهوان ب سببین و ب نهف چمندی هزرا داگیرکاری لدهف نهروپیان بهیز کفت و پتر بهریخودا بدسته هینانا ژیدهرین رهوشه نبری و کلمتوری یین جیهانا نیسلامی. بنیره (Jackson & Moses, 2017, 231-246)

4. بریکا روزه لاتناسان دسته لاتدرین نهروپی و دهزگه هین فیروازی یین نهروپیان دهبیان پتر کلمتوری عمره بی دناف خودا به لاف کم و پتر گرنگی بدن پرؤسیسا نفیسین و هرگیرانا ژیدهرین عمره بی . بنیره (محمد، 2012، 14-23؛ Said, 1977, 162-206).

5. نهروپیان دفا بریکا و هرگیران ژیدهران بو سسر زمانین خو و بیانیان شیوازی دسته لاتا خو نیشا خملکی بدن و بو دیار بکم پندقیه هوین لدویف سیستمین پاشایستی بان کوماری دسته لاتن بکم، داکو هوین بگه هین پشکفتتا نهروپیان هر و مسا نهروپیان دفا فیری شیوازی دسته لاتا نهوان میله اتان مینا عمره بان بینه، داکو بشین ب شیومیکی ناسان پیومندیان دگل گریندن. بنیره (Salama, 2011).

6. نهف جورئ نامیری چاپی بو نیکمین جار ل سالا (1040) ژلایین بنه مالا سونگه ل وه لاتین چینی هاتیه دروستکرن. بنیره (Hummel, 1944, 18-24).

7. وه لاتین چینی نیکمین وه لاتینو نامیری چاپی ل چرخین (8) و (9) زاینی دهنیان (Hoe, 1907, 10).

8. هندهک ژیدهر دبیزن ل سالا 1584ئ، پاپا گریگوری 13ئ کولیزا مارونی فمکر بو. بنیره (Thomas and Chesworth., 2015, 725).

9. بو پتر ییزانینان ل دور نهفان پرتوکان و نافونیشانین نهوان بهریخو بدن (Lincoln, 2014, 2; Jones, 1994, 88).

10. هندهک ژیدهر دهن دیارکرن، کو هر ل سالا 1577ئ، وهک ریقه بری چاپخانهیا زانکویا لیدن هاتبو دامزراندن. بنیره (Rasterhoff, 2016, 41).

11. لدور کارتیکرنا شارستانیما نیسلامی ل سسر نهروپیا ب شیومیکی گشتی بهریخوبده (هونکه، 1993).

12. ل دور کاریگریبا هزروبرین روزه لاتناسان لسهر جفاکین نیسلامی بهریخوبده (حسن، 1997).

13. بو پتر بدسته هینانا ییزانینان ل دور چوانییا پیدابونا هزرا هشیاریا عمره بی و نهگهرین بوینه پالدهرین بهرف پشقه چوونا نهوی بهریخوبده (انطونیوس، 1987)

Vroljik, A. and van Leeuwen, R., 2013. *Arabic studies in the Netherlands: A short history in portraits, 1580–1950*. Brill. (Scopus)

Vroljik, A., 2017. 1 Arabic Studies in the Netherlands and the Prerequisite of Social Impact—a Survey. In *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe* (pp. 13-32). Brill. (Scopus)

6. ژیدهرین نترنیستی

Hala Auji, Neither Good, Fast, Nor Cheap: Challenges of Early Arabic Letterpress Printing, The American Printing History Association (APHA), October 1, 2017, Retrieved From: <https://printinghistory.org/challenges-of-early-arabic-printing/> (روزه سسرهدانی 2020/12/12)

Maryam Patton, The Early History of Arabic Printing in Europe. Think Plece, April 15, 2015, Retrieved From: <https://jhiblog.org/2015/04/15/the-early-history-of-arabic-printing-in-europe/> (روزه) سسرهدانی 2020/12/12

Thomas Erpenius, *Religion Past and Present*, November 8, 2020, Retrieved From: https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-past-and-present/*-SIM_04558 (روزه سسرهدانی 2020/12/12)

پراویر:

1. سسرهرای هندئ دروستکرنا لاپهران ل وه لاتین چینی دستیکریه، وه لاتین نهروپی هر لدهستیکری گرنکیهکا زور ب بکارهینانا لاپهران بو کاروبارین خو یین روزه انه و نفیسینا دیروکا مللمتین خو و جیهانی دایه . بنیره (Blair, 2010, 303-316)

2. بهری نهفی ماوهی و پشئی نهفی ماوهی نهروپیان ب شیومیکی زور توند بریکا شهری ب دزی موسلمانان و نفیسینا نامیمان بو سسرکردین موسلمان بهرفانی ژ مسیحیتی دکر و بو خملکی دناف جیهانا نهروپی دیار دکر دیانما مسیحی یا دروسته و دئ ب نهفی دیانمتی گه هین همی

طباعة الكتب باللغة العربية في أوروبا 1475-1710

ملخص:

تُعرّف هذه الفترة من طباعة وترجمة الكتب باللغة العربية في أوروبا (1475-1710) بأنها "مرحلة مهمة ومبكرة" لطباعة الكتب باللغة العربية في أوروبا. لذلك خصص البحث الإجراء تحليل شامل لعملية نشر الكتب باللغة العربية بما في ذلك كتابة اللغة القرآن العربية و قواعد اللغة العربية في أوروبا. لقد تم تجاهل هذا الموضوع الى حد كبير خاصة كما لم تستفد منها المراكز العلمية الكردية، لذا يحاول هذا البحث تحديد بعض التطورات التاريخية و التقييمات الجديدة في هذا المجال، وقد تم الاهتمام بشكل خاص بمصادر عملية الطباعة ونوع الطباعة و غيرها من المسائل المهمة. كما يعتمد هذا البحث على المصادر والتقارير الأولية باللغة الإنجليزية. تهدف هذا الدراسة الى بيان أهم الكتب التي صدرت باللغة العربية في أوروبا وما هو غرض الأوربيين من نشر مثل هذه الكتب، لأن أغلب الكتب التي نشرها الأوربيون كانت تتعلق بالكتب الدينية وقواعد اللغة العربية. هذه بعض القضايا المهمة التي تلفت انتباه القراء الى سبب مبادرة الأوربيين إلى ترجمة الكتب باللغة العربية ونشرها؟، و انطلاقا من هذا المبدأ يحاول هذا البحث الإجابة على عدة أسئلة مهمة تتعلق بموضوعات هذا البحث، مثل لماذا يقوم الأوربيون بنشر وترجمة الكتب باللغة العربية؟ و ماهي موضوعات الكتب التي أصدرها؟، و هل كان غرض الأوربيون في هذا المجال الاستفادة من هذه الكتب أم انتقاد الإسلام و اللغة العربية؟ و هل كان نشر و طباعة الكتب العربية له تأثير على الوعي العربي؟

كلمات داله: اللغة العربية، القرآن، نشر، إيطاليا، اسبانيا، فرنسا، هولندا، المانيا.

PRINTING ARABIC BOOKS IN EUROPE 1475 – 1710

ABSTRACT:

This period of printing and translating Arabic books in Europe (1475-1710) is considered as a "significant and preliminary phase" of printing books in Arabic language in Europe. Hence, this article is allocated to depict the printing books in Arabic language process. This article pays a great attention to the written language of Quran and Arabic grammar in Europe. This subject is been regularly ignored, and Kurdish academic institutions have begun to pay attention to it. As a result, this research attempts to clarify some historical development and new assessment of it. This study has taken most attention to the printing process, types of printings, and other aspects of it. The article uses some key articles and reports, which are published in English language. The objective of this research is to show the most important Arabic books that have been printed in Europe and the European aims of printing these books. Most of the Arabic books printed by Europeans were related to Islam and Arabic grammar. This raises key questions why European paid most attention to the printing and translating Arabic accounts. According to this premise, this research aims to answer some crucial questions that are related to this study, such as: Why the European paid most attention to printing and translating Arabic books? What subjects and issues were these books related to? Were Europeans seeking to benefit from those books, or were they attempting to critique Islam and the Arabic language? Did the printing and translating Arabic books have effects on the emergence of ideas in the Arabic World?

KEYWORDS: Arabic Language, Quran, Printing, Italy, Spain, France, Holland, Germany.